

บทที่ 2

พัฒนาการสิ่งแวดล้อมนิยมในสังคมไทย

ปัจจุบันนี้ กลุ่มต่างๆ ในสังคมได้แสดงความห่วงใยในเรื่องสิ่งแวดล้อมอย่างกว้างขวาง จนเกิดเป็นประเด็นที่น่าสนใจว่ากลุ่มต่างๆ เหล่านั้นมองสิ่งแวดล้อมอย่างไร และนัยยะความหมายของสิ่งแวดล้อมในความเข้าใจของคนกลุ่มต่างๆ มีความเหมือน หรือมีความแตกต่างกันอย่างไร ตลอดจนเงื่อนไขอะไรที่ทำให้การแสดงออกในเรื่องสิ่งแวดล้อมของคนกลุ่มต่างๆ มีความแตกต่างกัน

ในบทนี้ จึงต้องการสำรวจความเข้าใจปัญหาสิ่งแวดล้อม และการตีความความรับผิดชอบต่อสิ่งแวดล้อม หรือ “สิ่งแวดล้อมนิยม” ที่มีอยู่ในสังคมไทย ในบริบทของความเปลี่ยนแปลงทางด้านนิเวศ เศรษฐกิจ การเมือง ในช่วงเวลาต่างๆ ตลอดจนความต้องการอธิบายถึงเงื่อนไขที่ทำให้เกิดความแตกต่างของสิ่งแวดล้อมนิยมในขณะต่างๆ โดยจะจำแนกสิ่งแวดล้อมนิยมที่ปรากฏในช่วงเวลาต่างๆ โดยอาศัยเกณฑ์ ดังนี้

ข้อพิจารณาประการแรก การสถาปนาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ได้แก่ การพิจารณาถึงความแตกต่างในเรื่องการมองความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ซึ่งแนวคิดหนึ่งมองว่า โลกของมนุษย์กับโลกของธรรมชาตินั้นแยกส่วนกัน ความเปลี่ยนแปลงของโลกธรรมชาติเป็นอิสระหรือแยกส่วนจากความเปลี่ยนแปลงทางสังคม มนุษย์สามารถจัดจำแนก ศึกษา วิเคราะห์และจัดการกับโลกธรรมชาติได้เหมือนจัดการกับวัตถุ มนุษย์จึงมีอำนาจเหนือธรรมชาติ และมีฐานะเป็นนายเหนือธรรมชาติ ขณะที่อีกแนวคิดหนึ่งมองว่า โลกของมนุษย์กับโลกของธรรมชาตินั้นสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออก ความเปลี่ยนแปลงใดๆ ที่เกิดขึ้นในสังคม ย่อมกระทบต่อโลกธรรมชาติ การแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมจึงไม่อาจกระทำได้โดยขาดการเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคม การเมือง การวิเคราะห์การมองความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ จึงช่วยในการอธิบายถึงความแตกต่างในระดับปรัชญา ความคิด ที่กลุ่มต่างๆ มีต่อธรรมชาติ

ข้อพิจารณาประการที่สอง การปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ได้แก่ การพิจารณาถึงวิถีการผลิต ที่คนกลุ่มต่างๆ ในสังคมมีความสัมพันธ์กับธรรมชาติแตกต่างกัน ทำให้คนกลุ่มต่างๆ ได้รับประโยชน์และผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงเชิงนิเวศแตกต่างกัน การพิจารณาถึงเงื่อนไขนี้ จะช่วยทำความเข้าใจในเรื่องความสัมพันธ์เชิงอำนาจในการเข้าถึงทรัพยากร ว่าส่งผลกระทบต่อการแสดงออกในเรื่องสิ่งแวดล้อมอย่างไร

ข้อพิจารณาประการที่สาม ข้อเสนอต่อรูปแบบในการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อม ได้แก่ การพิจารณาถึงวิธีวิเคราะห์ปัญหาสิ่งแวดล้อมและข้อเสนอในการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมของคนกลุ่ม

ต่างๆ ซึ่งจะช่วยอธิบายในเรื่องความไม่เท่าเทียมในการกระจายทรัพยากร ที่มีผลต่อการแสดงออกในเรื่องสิ่งแวดล้อม เพื่อเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอำนาจในการควบคุมและกระจายทรัพยากร

จากเกณฑ์ในการพิจารณาดังกล่าว ในบทนี้จะได้วิเคราะห์งานศึกษาและงานวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง และจำแนกพัฒนาการของสิ่งแวดล้อมนิยมในสังคมไทยออกเป็น 4 ระยะ คือ ระยะที่หนึ่ง การปรับแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมจากหลักจารีตประเพณีมาสู่คำอธิบายจากหลักการเชิงวิทยาศาสตร์ ซึ่งเริ่มตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 จนถึงปีพ.ศ. 2500 ระยะที่สอง การสถาปนาแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมบนหลักการเชิงวิทยาศาสตร์ให้กลายเป็นวิธีคิดหลักของสังคม ซึ่งปรากฏในช่วงปีพ.ศ. 2504 - 2516 ระยะที่สาม การปรับตัวของแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมบนหลักการเชิงวิทยาศาสตร์ในกระแสการพัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งปรากฏในช่วงปีพ.ศ. 2517-2530 ระยะที่สี่ การปะทะระหว่างแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมบนหลักการเชิงวิทยาศาสตร์ กับสิ่งแวดล้อมนิยมบนหลักจารีตประเพณี ซึ่งปรากฏในช่วงปีพ.ศ. 2517-2530 ๒๕๑๘ - ๒๕๓๖

การแบ่งช่วงระยะดังกล่าว มิได้หมายความว่า แนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมที่มีการก่อรูปขึ้นใหม่ จะเบียดขับและเข้าแทนที่แนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมที่มีอยู่เดิมทั้งหมด แต่เป็นการแบ่งช่วงเวลาเพื่อสร้างจุดยึด ซึ่งจะช่วยให้สามารถวิเคราะห์สภาวะความเปลี่ยนแปลงของชุดความคิดที่ปรากฏขึ้นและเปลี่ยนแปลงเลื่อนไหลไปในช่วงเวลาหนึ่งๆ ว่ามีผลกระทบต่อความเข้าใจสิ่งแวดล้อมและการปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมอย่างไรในขณะต่อมา ทั้งนี้เพื่อชี้ให้เห็นถึงสภาวะที่เคลื่อนไหวและสลับซับซ้อนของแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมที่มีอยู่ในสังคมไทย ซึ่งไม่อาจแยกพิจารณาต่างหากจากความเปลี่ยนแปลงทางด้านนิเวศและโครงสร้างเศรษฐกิจการเมือง ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างสังคมไทยกับสังคมโลก

2.1 การปรับคำอธิบายธรรมชาติจากหลักจารีตประเพณี มาสู่คำอธิบายจากหลักการเชิงวิทยาศาสตร์ (รัชกาลที่ 4 - ก่อนพ.ศ. 2500)

ก่อนสมัยรัชกาลที่ 4 แนวคิดเกี่ยวกับธรรมชาติในสังคมไทย อ้างอิงอยู่กับหลักคำอธิบายบนหลักการทางศาสนา ซึ่งสามารถมองเห็นได้ชัดเจนอย่างน้อยใน 2 แนวคิดหลัก ดังนี้

แนวคิดที่หนึ่ง แนวคิดเกี่ยวกับ “ธรรมชาติ” ที่อธิบายผ่านพุทธปรัชญา แนวคิดเกี่ยวกับธรรมชาติที่ปรากฏอยู่ในไตรภูมิโลกวิจรณญาณ เป็นแนวคิดแม่แบบที่ให้คำอธิบายโลกธรรมชาติ และให้คำอธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างโลกของมนุษย์กับโลกของธรรมชาติ ซึ่งสร้างความเชื่อว่า โลกธรรมชาติกับโลกของมนุษย์มีพรหมแดนหรือเส้นแบ่งเขตพื้นที่ชัดเจน พื้นที่แต่ละแบบในโลกธรรมชาติจึงมีความหมายแตกต่างกัน ทำให้มีกฎเกณฑ์ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติต่อโลก

ธรรมชาติไม่เหมือนกัน ภายใต้คติความเชื่อทางพุทธศาสนาแบบไตรภูมิฯ อำนาจที่กำหนดขอบเขตและกฎเกณฑ์ของพื้นที่ จึงได้แก่อำนาจของ “ธรรม” ซึ่งเป็นอำนาจเหนือธรรมชาติที่สร้างจักรวาล อันประกอบด้วยเขาพระสุเมรุอยู่ตรงกลาง ล้อมรอบด้วยมหาสมุทรทั้งสี่ อำนาจแห่งธรรมยังคงบันดาลให้เกิดปรากฏการณ์ธรรมชาติ รวมทั้งภูมิประเทศและภูมิอากาศที่ส่งผลต่อการดำรงอยู่ของมนุษย์ เช่น

“ฝูงพรหมทั้งหลายเห็นดังนั้น ต่างคนชิมรสปลาพื้นนั้น ทุกคนต่างข้าวและน้ำ ทุกวันเหตุดังนั้น ดำริ 3 วันเป็นอกุศลเกิดแก่เขาดังนั้น อันว่ารัศมีในตัวเขาก็หายไปสิ้นแล แต่นั้นมีตมั่งเมืองดินนั้นทุกแห่ง แลมิได้เห็นกันนักแห่งเลย เขาเห็นว่ามิดตั้งนั้นก็กล่าวทุกคน เขาจึงรำพึงดังนี้ แลว่าเราจะกระทำอันใด แลว่าเราจะเห็นหน ดังนี้ เมื่อดังนั้นด้วยอำนาจเพื่อบุญฝูงสัตว์อันเกิดนั้น จึงเป็นเดือนเป็นตระวันเป็นคืนดังเก่าอีก อำนาจคำอธิษฐานนั้นจึงเกิดเป็นตระวันดวงใหญ่สูงได้ 50 โยชน์ โดยมณฑลได้ 150 โยชน์ ให้คนทั้งหลายเห็นหน เมื่อนั้นฝูงคนทั้งหลายเห็นกันเรื่องดังนั้นแลยินดีถูกเนื้อพึงใจหนักหนา จึงว่าดังนี้ เทพบุตรตนนี้อาจบรรเทาอันมิดนั้นกล่าวได้ ควรเรียกชื่อพระสุริยแล เมื่อนั้นดวงอาทิตย์ให้รุ่งเรืองสีนกลางวันดังนั้น”

(พระธรรมปรีชา (แก้ว) ฉบับที่ 2 เล่ม 2 2520:33)

ในการเขียนตำนานภาษาบาลี โดยพระภิกษุแห่งล้านนาในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 20 และ 21 อันเป็นยุคทองทางศาสนาและวัฒนธรรมในชมพูทวีป ยังแสดงให้เห็นว่า การให้คำอธิบายประวัติศาสตร์จักรวาลที่สืบสายมาตั้งแต่สมัยพระพุทธองค์จนถึงล้านนา ผ่านตำนานชิ้นสำคัญๆ นั้น มีลักษณะที่เน้นหลักเอกภาพ และไม่ให้ความสนใจกับความเป็นวิทยาศาสตร์ ดังจะเห็นได้ว่า ในความคิดของสังคมโบราณภายใต้อิทธิพลของพุทธศาสนา มีความคิดเรื่องกาลเวลาแบบวัฏจักรหรือวงจร เหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้น จึงเป็นเพียงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นซ้ำแล้วซ้ำอีก และแสดงถึงความสืบเนื่องของพุทธศาสนจักร ความแตกต่างของเวลาในอดีต เวลาในอนาคต หรือเวลาในปัจจุบัน หาได้มีความหมายใดๆ เป็นพิเศษไม่ กาลเวลาจึงเป็นสิ่งที่ดำเนินสืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงแบบเป็นวงกลม แตกต่างจากสังคมตะวันตกที่เห็นว่า การเปลี่ยนแปลงของกาลเวลาเป็นไปตามแนวตั้ง (Linear Movement) การที่พุทธศาสนามีได้เน้นความสำคัญของกาลเวลา มิใช่เพราะไม่ตระหนักว่ามีความเปลี่ยนแปลงอยู่ในกาลเวลา แต่เป็นเพราะต้องการเน้นถึงความสำคัญของ

การแสวงบุญ เพื่อให้ชาวพุทธมุ่งบำเพ็ญบุญ และบรรลุนิพพานก่อนเวลาที่ศาสนาจะอันตรธานหายไปเมื่ออย่างสูญสลาย

สังคมโบราณยังมีได้ให้ความสำคัญกับการพิสูจน์ความมีอยู่จริงของสิ่งต่างๆ (Reality) และมีได้มุ่งแสวงหาคำอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งต่างๆ อย่างเป็นระบบตามทฤษฎี หากเน้นการทำ ความเข้าใจสิ่งต่างๆ จากความรู้สึกทางจิตใจเป็นหลัก แล้วแสดงออกโดยการอธิบายปรากฏการณ์ด้วยสัญชาตญาณเฉพาะหน้า ซึ่งทำให้มีลักษณะความคิดที่ไม่สนใจการแยกแยะ อาทิ ไม่สนใจแยกแยะว่าจะอะไรคือสิ่งที่เกิดขึ้นจริง หรืออะไรคืออภินิหาร ทำให้มองเห็นปรากฏการณ์ทั้งสองชนิดว่า มีความเป็นจริงเช่นเดียวกัน สังคมโบราณจึงเห็นความจริง เฉพาะเมื่อความจริงนั้นสะท้อนแบบจากความจริงสูงสุด และให้ความเคารพต่อความจริงในอดีต ว่าเป็นแบบอย่างหรือ “ต้นฉบับ” เนื่องจากเห็นว่าความเป็นไปในอดีตจะเกิดขึ้นอีกซ้ำแล้วซ้ำเล่า เหตุการณ์ในสมัยหลังเป็นเพียงการลอกเลียนเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นมาก่อนแล้วในอดีตเท่านั้น

นอกจากหลักเอกภาพจะส่งอิทธิพลต่อความเข้าใจเรื่องความจริงและกาลเวลาของคนในสังคมโบราณแล้ว ยังส่งอิทธิพลต่อการเข้าใจในเรื่องกฎของเหตุอีกด้วย เนื่องจากทำให้เกิดเชื่อว่าสิ่งที่เกิดขึ้นในปัจจุบันและลอกเลียนแบบสิ่งที่เคยเกิดขึ้นแล้วในอดีตนั้น เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ ตามชะตากรรมของกฎแห่งกรรมในคติความเชื่อทางพุทธศาสนา ตามคตินี้ จึงไม่ให้ความสำคัญกับการหาเหตุผลและที่มาว่า บังคับต่างๆ ทำให้เกิดสิ่งต่างๆ ได้อย่างไร (อานันท์ กาญจนพันธุ์ 2527:23-39)

แนวคิดที่สอง แนวคิดที่อธิบายโลกธรรมชาติด้วยหลักความเชื่อในเรื่อง “ผี” แนวคิดเกี่ยวกับ “ผี” หรือ “อำนาจเหนือธรรมชาติ” เป็นระบบความคิดอีกระบบหนึ่ง ซึ่งคนในสังคมไทยโบราณใช้อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ดังสะท้อนอยู่ในคติความเชื่อที่ว่าโลกเป็นที่อยู่ของผีและคนซ้อนทับกัน ผีบรรพบุรุษของกลุ่มโคตรวงศ์ถือเป็นอำนาจที่ดลบันดาลความอุดมสมบูรณ์ให้แก่โคตรวงศ์ของตนเอง ผีของโคตรวงศ์ที่รวบรวมคนได้มากจนสามารถตั้งเมืองขึ้นได้เรียกว่าผีอารักษ์ของเมือง มีอำนาจดลบันดาลความอุดมสมบูรณ์ให้แก่เมือง กลุ่มชนในล้านนาจึงจัดตำแหน่งแห่งที่ให้แก่ผีเป็นผู้ดูแลธรรมชาติที่สำคัญ เช่น เจ้าพ่อขุนตาลดูแลดอยขุนตาล ผีปู่ย่าดูแลรักษาครอบครัว ผีเสื้อบ้านดูแลรักษาหมู่บ้าน ผีปู่วัดดูแลรักษาศาสนสถาน ผีเหมืองดูแลลำเหมือง ผีฝ่ายดูแลลำน้ำ ผีขุนน้ำดูแลดอยสูงที่มีตาน้ำไหล (พรพิไล เลิศวิชา 2534:1-76) ชาวลัวะในถิ่นล้านนาซึ่งเชื่อว่า ปู่และย่าและเป็นผีอยู่บนสรวงสวรรค์ และเป็นผู้สร้างโลก รวมถึงส่งมนุษย์ลงมาเกิด จึงทำพิธีเช่นไหว้ผีปู่และย่าและตรงเชิงดอยสุเทพ ซึ่งถือเป็นพื้นที่รอยต่อ

ระหว่างโลกมนุษย์กับสวรรค์ ชาวปกาเกอญอในป่าทุ่งใหญ่นเรศวรเชื่อว่า ในธรรมชาติมีจิตวิญญาณของผีคุ้มครอง เช่น ในต้นข้าวมีพระแม่โพสพ ในพื้นดินมีเจ้าธรณี ในต้นไม้มีรุกขเทวดา ในปามีผีอารักษ์ มนุษย์จึงไม่อาจเป็นเจ้าของธรรมชาติ หากแต่ต้องอยู่ร่วมกับธรรมชาติด้วยความเคารพ (เป็นแก้ว เหลืองอร่ามศรี 2539:95-112) ความเชื่อในเรื่องผียังพบในกลุ่มคนไทยพื้นราบโดยทั่วไปอีกด้วย

คติความเชื่อในเรื่องความสูงต่ำของ “พื้นที่” ยังสะท้อนถึงการมองธรรมชาติเป็นตัวแทนของคุณค่าอันหลากหลายในสังคม และแสดงถึงอำนาจอันจำกัดของมนุษย์ ภายใต้อำนาจเหนือธรรมชาติที่ยิ่งใหญ่กว่า เนื่องจากพื้นที่ในคติความเชื่อเดิม ได้ถูกแบ่งเขตแดนออกในแนวระนาบและแนวตั้ง สะท้อนถึงนัยสำคัญของพื้นที่ซึ่งแตกต่างกัน ที่มนุษย์จะต้องปรับเปลี่ยนตัวเองให้เหมาะสมในการเข้าสู่พื้นที่ต่างๆ และเนื่องจากความสามารถในการเข้าสู่พื้นที่ต่างๆ ของมนุษย์แต่ละคนมีจำกัดแตกต่างกัน และพื้นที่บางแห่งก็อยู่ในปริมาณเวลาที่เกินกว่าความสามารถของมนุษย์จะเข้าถึงได้ การกำหนดนิยามให้แก่พื้นที่ จึงเป็นการวางกฎเกณฑ์เพื่อควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคม (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2538ข. :130-149) ภายใต้คติความเชื่อในเรื่อง “ผี” หรืออำนาจเหนือธรรมชาติ จึงแสดงนัยสำคัญที่ว่า พื้นที่ทางธรรมชาติ (Natural Space) มิได้หมายถึงพื้นที่ๆ ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว แต่ยังเป็นพื้นที่ซึ่งถูกให้ความหมายจากคนในแต่ละวัฒนธรรมที่มีโลกทัศน์แตกต่างกัน

ส่วนคติความเชื่อในเรื่อง “อุดมการณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์” ซึ่งเป็นคติความเชื่อดั้งเดิมที่สำคัญในสังคมเกษตรกรรมก่อนการรับพุทธศาสนา ตั้งอยู่บนพื้นฐานความคิดที่ว่า ดุลยภาพระหว่างบุคคล ชนชุมและระบบนิเวศ เป็นเงื่อนไขที่จะช่วยให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ อุดมการณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ซึ่งแสดงนัยของพลังอำนาจออกมาในรูปของจารีตประเพณี จึงทำหน้าที่เป็นกฎเกณฑ์ในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคม เพื่อสร้างหลักประกันให้กับความอยู่ดีมีสุขของคนในสังคม ดังเช่นในสังคมล้านนาจะปรากฏในรูปของความเชื่อที่เรียกว่า “ซิด” ซึ่งถือเป็นข้อห้ามต่อการกระทำ ที่อาจส่งผลกระทบต่อดุลยภาพระหว่างบุคคล ชนชุมและระบบนิเวศ (คมเนตร เขษษฐพัฒน์วนิช (บก.) 2539)

จารีตประเพณีทั้งหลายจึงมีส่วนสำคัญในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคม เพื่อสร้างหลักประกันให้กับความอยู่ดีมีสุขของชุมชนท้องถิ่น ซึ่งกลายเป็นพื้นฐานของแนวคิดในเรื่อง “จริยธรรมของการยังชีพ” (Ethics of Subsistence) ซึ่งเป็นแนวคิดที่เชื่อว่า หากทุกคนในชุมชนกินดีอยู่ดีกันถ้วนหน้า ก็จะสามารถรักษาความอุดมสมบูรณ์ให้มั่นคงสืบไป หลักจริยธรรมของการ

ยังชีพ ได้กลายเป็นรากฐานของหลักการสำคัญอีก 2 ประการคือ **หลักสิทธิการใช้** (Usufruct Rights) ซึ่งหมายความว่าผู้ที่ใช้แรงงานกันสร้างประโยชน์จากธรรมชาติ คงมีสิทธิในการใช้ทรัพยากรธรรมชาตินั้นอยู่ ตราบเท่าที่เขายังคงใช้ประโยชน์ แต่จะสูญเสียสิทธิไป เมื่อทรัพยากรนั้นได้คืนกลับสู่สภาพธรรมชาติ ดังที่พบในกรณีการทำไร่หมุนเวียนของกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง ซึ่งสะท้อนว่าอำนาจในการจัดการที่ดินเป็นอำนาจของชุมชน นอกจากนี้ สิทธิในการใช้ยังผูกติดอยู่กับสิทธิอีกประเภทหนึ่งคือ **สิทธิตามธรรมชาติ** (Natural Rights) ซึ่งหมายถึงสิทธิของมนุษย์ทุกคนในการใช้แรงงานของตนทำมาหาเลี้ยงชีพจากธรรมชาติ หลักจารีตประเพณีเหล่านี้เองคือกฎเกณฑ์ที่ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ใช้จัดการความสัมพันธ์ทางสังคม เพื่อให้เกิดความเป็นธรรมทางสังคมในการใช้ประโยชน์จากความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ (อานันท์ 2541)

อย่างไรก็ตาม นับจากปลายสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา จนถึงก่อนปีพ.ศ. 2500 ได้เกิดการปรับคำอธิบายความหมายและคุณค่าของธรรมชาติจากระบบความคิดเดิม ที่อิงอยู่กับหลักการทางศาสนาและหลักจารีตประเพณี มาสู่คำอธิบายธรรมชาติชุดใหม่ ที่อิงอยู่กับหลักการเชิงวิทยาศาสตร์ ทั้งนี้เพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่การนำธรรมชาติไปใช้ในเชิงเศรษฐกิจมากขึ้น โดยการปรับคำอธิบายธรรมชาติดังกล่าว กระทำผ่านกลไก 3 กระบวนการ ได้แก่

กระบวนการแรก : การนำหลักการเชิงวิทยาศาสตร์มาปรับคำอธิบายพุทธศาสนา
หนังสือแสดงกิจจานุกิจ เป็นหนังสือที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้นำเอาแนวคิดสมัยใหม่จากตะวันตก เช่น ความรู้เชิงวิทยาศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และศาสนาเปรียบเทียบ มาปรับคำอธิบายพุทธศาสนา เพื่อตอบโต้ความคิดของบรรดาหมอสอนศาสนาชาวตะวันตกในยุคนั้น ที่ดูแคลนพุทธศาสนาว่าเป็นศาสนาหล้าหลัง เหมาะสำหรับชาติด้อยพัฒนาเท่านั้น เป้าหมายของการนำเอาแนวคิดสมัยใหม่จากตะวันตกมาปรับคำอธิบายพุทธศาสนาในครั้งนี้ จึงเป็นความพยายามในการทำให้พุทธศาสนามี “ความทันสมัย” หรือมี “ความเป็นเหตุเป็นผล” ตามหลักวิธีคิดเชิงวิทยาศาสตร์มากขึ้น โดยมุ่งหวังให้ชาวตะวันตกยอมรับในหลักการพุทธศาสนา และเพื่อวางรากฐานทางการศึกษาสมัยใหม่สำหรับกุลบุตรกุลธิดาไทย หนังสือแสดงกิจจานุกิจพิมพ์โดยแท่นพิมพ์แกะจากหินอ่อน ซึ่งได้เผยแพร่สู่สังคมไทยเมื่อปีพ.ศ. 2410 จึงนับเป็นหนังสือไทยเล่มแรกที่ให้คำอธิบายธรรมชาติและความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติจากหลักการเชิงวิทยาศาสตร์ เช่น

“ระดูหนาวทำไมจึงหนาว ระดูร้อนทำไมจึงร้อน ระดูฝนๆ ทำไมจึงตก เปนเหตุอย่างไร แก้วว่าแผ่นดินที่เราอยู่ค่อนข้างเหนียว ดวงอาทิตย์เดินออกไปข้าง

ได้ไถลแผ่นดินเราออกไป ลมเหนือพัดมาจึงได้หนาว ก็เมื่ออาทิตย์เดินออกไป
ข้างใต้ๆ ก็เปราะร้อนขึ้น แผ่นดินที่อยู่ตรงทางอาทิตย์เดินปิดเข้าปิดออก ที่
นั้นระดูหนาวก็ไม่สู้หนาวนัก ะดูร้อนก็ไม่สู้ร้อนนัก”

(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี 2514:16)

การนำเอาความรู้เชิงวิทยาศาสตร์มาอธิบายโลกธรรมชาติและความสัมพันธ์ระหว่าง
มนุษย์กับธรรมชาติ ส่งผลให้เกิดการหักล้างความคิดความเชื่อเดิม ซึ่งอธิบายธรรมชาติจากหลักการ
พุทธศาสนาดังที่ปรากฏในไตรภูมิฯ เช่น

“ตำราไตรภูมิโลกย์ฐานนั้นเขาว่า อาทิตย์สุริยเทพบุตรอยู่ในวิมานทอง
มีรัศมีแดงแลร้อน เป็นพนักงานส่องสว่างในเวลากลางวัน ก็จันทร์เทพบุตร
อยู่ในวิมานเงิน มีรัศมีขาวแลเย็นเป็นพนักงานส่องสว่างเวลากลางคืน ก็ดวง
ดาวดาราทั้งปวงเป็นแก้วยอดวิมานของเทพบุตรเทพธิดาลอยอยู่ในอากาศทั้ง
นั้นแต่ปัญญานักปราชที่เขาดูตรองจริงๆ เขาก็ไม่เห็นจริงด้วยทั้งนั้น
เขาเห็นว่าพิภพที่เราอยู่เดี๋ยวนี้ก็เป็นลูกโลกย์กลมลอยอยู่ในอากาศดวงหนึ่ง
ก็ดวงจันทร์นั้นเป็นลูกโลกย์กลมลอยอยู่ในอากาศดวงหนึ่งเหมือนกัน ที่เราได้
เห็นดวงใหญ่กว่าดาว ก็เพราะว่าเดือนนั้นใกล้พิภพที่เราอยู่จึงเห็นดวงใหญ่ ก็
ดาว ที่เห็นดวงเล็กไปนั้นก็เพราะไกลยิ่งนัก เขาก็เข้าใจว่าเหตุลูกโลกย์พิภพ
ดวงหนึ่งๆ เหมือนกัน ที่เราเห็นว่าดาวเล็กกว่าดวงเดือน ที่จริงนั้นก็ไม่ได้
โตกว่าพิภพที่เราอยู่ก็มีโดยมาก ก็ดวงอาทิตย์นั้นเขาได้เอากล้องใหญ่ส่องดู
ก็เห็นว่าเป้นเหมือนน้ำทองแดงเคี้ยวละลายอยู่ในแก้วดวงโตใหญ่แล้วก็อยู่
ใกล้ เขาได้วัดด้วยเครื่องมือว่าไกลจากพิภพนี้เท่าโกฏิไมล์สองพันล้านกับสอง
หมื่นห้าพันโยชน์นั้น ก็เกิดเป็นไฟไหม้อยู่แล้วแสงสว่างแรงร้อนนักจึงได้
ปรากฏมาถึงเรา”

(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี 2514:79-80)

ถ้าพระองค์จะเทศนาด้วยเรื่องโลกย์ว่า พิภพกลมพิภพหมุนแล้วก็จะผิดของ
โบราณที่ชาวเมืองเขาถือว่า พิภพแบนมีเขาพระสุเมรุ เขาไม่เห็นจริงด้วยก็จะ
พากันเข้ามาซักถามถึงเรื่องโลกย์รำไป ก็การดินฟ้าอากาศของไม่มีพยาน จะ
ไปนั่งอธิบายแต่พระองค์เดียวเขาไม่เห็นด้วย จะกล่าวหยาบช้าต่างๆ ก็
เกิดโทษแก่เขาเหล่านั้น ประการหนึ่งเขาว่าจะมารื้อแย่งค้ำค้ำของเก่าของ

เขาก็จะเกิดศัตรูขึ้น แล้วก็จะเสียเวลาที่พระองค์สั่งสอนสรรพสัตว์ทั้งหลาย เพราะฉะนั้นพระองค์จึงตัดเสียทีเดียว ไม่เทศนาด้วยเรื่องโลกย์สันฐานเลย ครั้งนั้นมีผู้เข้าไปกราบทูลถามพระพุทธเจ้าด้วยโลกย์สันฐาน พระองค์ตรัสห้ามเสียว่าเป็นอะพยากะตะปัญหา แล้วก็ห้ามพระภิกษุสงฆ์ด้วย ไม่ให้พูดเรื่องราวโลกย์ต่างๆ ว่าเป็นศิริจางานกะถามีความดั่งนี้หลายพระสูตร”

(เจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบตี 2514:99)

การนำเอาหลักการเชิงวิทยาศาสตร์ มาหักล้างระบบความเชื่อเดิมที่อธิบายธรรมชาติจาก หลักการพุทธศาสนา จึงกระทบต่อความเข้าใจในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ อย่างพลิกผัน ดังเช่นที่ นิธิ (2538 :130-133) ได้เปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างคติความเชื่อในเรื่อง “พื้นที่” ตามคติไทยเดิม กับ “พื้นที่” ในคติความเชื่อในเชิงวิทยาศาสตร์ว่า

“พื้นที่ในคติแบบวิทยาศาสตร์เชื่อว่า พื้นที่เป็นสิ่งที่ไร้ขอบเขต แผ่ขยายไปอย่างไม่มีปริมาตร ไม่แต่เพียงพื้นที่ในโลกเท่านั้น แต่รวมถึงพื้นที่ในอวกาศด้วย เรามักจินตนาการว่า ไกลออกไปในอวกาศก็จะมีพื้นที่ต่อไปเรื่อยๆ หมดยกกาแล็กซีของเรา ก็จะเลยไปถึงกาแล็กซีอื่นๆ เมื่อนักคำนวณเช่นไอน์สไตน์คำนวณว่าอวกาศน่าจะมีวงโค้ง ก็ยากจะเข้าใจได้ เพราะพื้นที่ของอวกาศแผ่ขยายออกไปกว้างไกลไม่สิ้นสุด พื้นที่จึงไม่มีขอบเขตหรือไม่มีเส้นแบ่งระหว่างพื้นที่หนึ่งกับอีกพื้นที่หนึ่ง ระหว่างพื้นที่กับที่ไม่ใช่พื้นที่ เมื่อพื้นที่ไม่มีเขตแบ่ง จึงคิดว่ามนุษย์ย่อมสามารถฝ่าฟันไปได้ในทุกพื้นที่ ที่ยังไปไม่ได้ในเวลาสั้น เช่น กัมมาสมุทรรถที่ลึกที่สุด หรือใต้พิภพ หรือห้วงอวกาศอันไกลโพ้น ก็เพราะเรายังขาดเทคโนโลยีที่จะนำมนุษย์ไปถึง ไม่ใช่ว่ามีเส้นที่แบ่งระหว่างพื้นที่ซึ่งมนุษย์ไปได้กับพื้นที่ซึ่งมนุษย์ไปไม่ได้

พื้นที่อันกว้างไกลไร้ขอบเขตนี้ คติของปัจจุบันมองในลักษณะเชิงวัตถุต่างชนิดกันเท่านั้น ถึงตรงที่ซึ่งไม่มีอะไรอยู่เลย คือในอวกาศที่เป็นสุญญากาศ ยามที่ไม่มีเทหวัตถุอะไรลอยผ่านมา คติของปัจจุบันก็ยังมองพื้นที่ตรงนั้นในเชิงวัตถุหรือรูปธรรมที่จับต้อง ผ่านเข้าไป ประสบได้ คำนวณออกมาว่าอยู่ตรงไหนก็ได้ วาดให้ดูเป็นรูปเหมือนแผนที่ก็ได้ พื้นที่ซึ่งเป็นนามธรรมจึงไม่มีในคติแบบใหม่ ถ้าสวรรค์อยู่บนฟ้า เราก็ต้องไปถึงได้สักวันหนึ่ง และก่อนที่จะไปถึง เราก็ต้องสามารถส่งคลื่นอะไรสักอย่างไปติดต่อกับสวรรค์ได้ หรือ

อย่างน้อยเราน่าจะคำนวณได้ว่าสวรรค์อยู่ตรงไหนในห้วงอวกาศ ฉะนั้นใน
 คติเกี่ยวกับพื้นที่ของปัจจุบัน สวรรค์จึงหาย เพราะสวรรค์ของคนโบราณนั้น
 เป็นพื้นที่ทางนามธรรม มนุษย์ที่ยังมีชีวิตอยู่ รู้ไม่ได้ ไปไม่ได้ ประสบไม่ได้
 พื้นที่อย่างนี้ไม่มีอยู่ในคติแบบใหม่ของปัจจุบันเขาเลย”

(นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2538ข :133-134)

การนำเอาความรู้เชิงวิทยาศาสตร์ มาหักล้างคำอธิบายธรรมชาติตามคติความเชื่อเดิมที่
 อิงอยู่กับหลักการทางศาสนา จึงเป็นการสถาปนาให้มนุษย์กลายเป็นศูนย์กลางของจักรวาล
 เพราะในคติความเชื่อใหม่นี้ มนุษย์กลายเป็นผู้ให้ความหมายแก่สรรพสิ่ง และเป็นผู้วางกฎเกณฑ์
 ในการเข้าถึงและใช้ธรรมชาติตามความประสงค์ของมนุษย์ ในมนทัศน์แบบใหม่ซึ่งอิงอยู่กับหลัก
 การเชิงวิทยาศาสตร์นี้ ธรรมชาติจึงกลายเป็นเพียงสิ่งแวดล้อมเชิงประจักษ์ ไม่มีความหมายเชิง
 นามธรรมแฝงอยู่ รวมถึงอำนาจแห่งธรรมหรืออำนาจศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ จึงไม่ใช่กฎเกณฑ์ที่
 กำหนดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติอีกต่อไป

กระบวนการที่สอง : การนำหลักการเชิงวิทยาศาสตร์มาอธิบายธรรมชาติใน
 หนังสือแบบเรียนสมัยใหม่ รัฐใช้หนังสือแบบเรียนสมัยใหม่ โดยเฉพาะหนังสือแบบเรียนวิชา
 วิทยาศาสตร์และภูมิศาสตร์ เป็นเครื่องมือหลักในการเผยแพร่แนวคิดในการอธิบายธรรมชาติอย่าง
 เป็นวิทยาศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นการให้คำอธิบายถึงกำเนิดของดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ โลก ดวงดาว
 สุริยจักรวาล การเกิดน้ำ แม่น้ำ เกาะแก่ง ภูเขา ฯลฯ เช่น

“อากาศเป็นเครื่องห้อมล้อมอย่างหนึ่ง น้ำเป็นอีกส่วนหนึ่งที่ห้อมล้อมชีวิต
 ดินเป็นของจำเป็นอีกอย่างหนึ่งที่ห้อมล้อมและมีส่วนในการเลี้ยงชีวิต.....
 ชีวิตทั้งพืชและสัตว์ประกอบขึ้นด้วยธาตุต่างๆ อันเป็นเครื่องห้อมล้อมพร้อม
 เปรียงอยู่โดยรอบ พระอาทิตย์เป็นแม่แรงที่ให้ความร้อนเป็นพลังงาน เพื่อยัง
 ชีวิตให้เบ่งไปต่อไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการสร้างอาหารสำหรับเลี้ยงชีวิต
 แต่ในการใช้อาหารและการสลายแห่งซากนั้นๆ เพื่อกลับคืนให้เป็นธาตุเดิมที่
 ห้อมล้อมชีวิตไปใหม่ได้ พระอาทิตย์ก็เป็นแม่แรง ที่จ่ายพลังงานโดยตรงหรือ
 โดยอ้อมอยู่เหมือนกัน”

(แบบสอนอ่านใหม่ เล่ม 7 ใน อรรถจักร สัตยานุรักษ์ 2541:16)

การนำความรู้เชิงวิทยาศาสตร์มาอธิบายธรรมชาติในลักษณะนี้ ทำให้ธรรมชาติถูกแยกออกจากวัฒนธรรมอย่างชัดเจน และทำให้การอธิบายธรรมชาติจากหลักการเชิงศาสนาเสื่อมความหมายลงไป ภายใต้อิทธิพลของระบบความคิดใหม่นี้ อำนาจเหนือธรรมชาติไม่ใช่ระบบคุณค่าที่กำหนดขอบเขตและสภาวะของธรรมชาติ ตลอดจนเงื่อนไขในการเข้าถึงธรรมชาติอีกต่อไป แต่เทคโนโลยีอันทันสมัยได้เข้ามามีบทบาทแทนที่

อย่างไรก็ตาม การสร้างคำอธิบายธรรมชาติจากหลักการเชิงวิทยาศาสตร์ในยุคนี้ กลับตกอยู่ภายใต้อิทธิพลความคิดในเรื่องชาตินิยมแบบรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ดังนั้นอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์จึงเข้ามากำหนด “อุดมการณ์แห่งความสมบูรณ” แทนอำนาจแห่งธรรม และอำนาจเหนือธรรมชาติ ดังปรากฏในคำอธิบายเกี่ยวกับความหมายของพระราชพิธีที่ดลบันดาลความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติทั้งหลาย เช่น พระราชพิธีพืชมงคล พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ซึ่งอ้างถึงอำนาจของพระมหากษัตริย์ ในการดลบันดาลความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติในพระราชอาณาจักร (อรรถจักร 2541:17)

กระบวนการที่สาม : การนำหลักวิทยาศาสตร์มาอธิบายการสัมปทานไม้ กระบวนการให้สัมปทานไม้แก่บริษัทต่างชาติ ทำให้เกิดการนิยาม “ป่าไม้” เป็น “ทุนทางเศรษฐกิจ” ดังปรากฏในรายงานของมร.เอช. สเลต อธิบดีกรมป่าไม้คนแรกของไทย ซึ่งเสนอรายงานต่อกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อปีพ.ศ. 2439 เมื่อครั้งก่อตั้งกรมป่าไม้ว่า

“ป่าไม้เป็นเสมือนต้นทุน ซึ่งเป็นของประชาชาติโดยส่วนรวม จึงควรคุ้มครองรักษาไว้ และจัดให้อำนวยประโยชน์แก่รัฐและประชาชนอย่างถาวร และเพื่อการนี้รัฐจะต้องเข้าจัดการป่าไม้เสียเอง ไม่ควรปล่อยให้อยู่ในมือของเอกชนคนใดคนหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ไม่สักอันมีค่าของไทย ควรโอนมาอยู่ในความควบคุมดูแลของรัฐบาลกลางโดยสิทธิขาด และยกเลิกรแบ่งค่าต่อไม้อันเจ้านายต่างๆ พึงได้รับมาแต่เดิมนั้นเสีย โดยรัฐบาลจ่ายเป็นเงินเดือนให้เป็นการทดแทนตามสมควร เพื่อที่จะจัดการป่าไม้ให้มีเสถียรภาพจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องจัดตั้งหน่วยงานควบคุมป่าไม้ขึ้นเป็นทบวงการเมืองของรัฐบาล ทั้งนี้เพราะการป่าไม้เป็นวิทยาศาสตร์แขนงหนึ่ง ซึ่งต้องการพนักงานที่อบรมมาโดยเฉพาะเป็นผู้ดำเนินการ”

(ภาควิชาการจัดการป่าไม้ 2529:5-6)

แนวคิดในการจัดการป่าตามหลักทฤษฎีที่มีการนำเข้ามาใช้ในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นแนวคิดที่ได้รับอิทธิพลทางความคิดจากแนวคิดในการจัดการป่าสมัยใหม่ ที่ใช้กันในประเทศตะวันตก แม้ว่าแนวคิดในการควบคุมป่าจะถือกำเนิดขึ้นตั้งแต่ยุคกลาง แต่การจัดการป่าสมัยใหม่ ซึ่งเน้นบทบาทของรัฐในการควบคุมและพัฒนาประโยชน์จากป่า เพิ่งพัฒนาขึ้นในต้นศตวรรษที่ 18 นี้เอง โดยมีเยอรมันและฝรั่งเศสเป็นศูนย์กลางในการยกระดับการจัดการป่าสมัยใหม่ให้เป็นศาสตร์¹ แนวคิดในการจัดการป่าดังกล่าวนี้ ยังคงมีอิทธิพลต่อนโยบายการจัดการป่าไม้ในประเทศโลกที่สาม เนื่องจากเจ้าหน้าที่ป่าไม้ในประเทศโลกที่สาม ล้วนได้รับการอบรมมาภายใต้ชนบประเพณีเดียวกันนี้ หรือไม่ก็จบการศึกษาจากอเมริกา ซึ่งได้รับอิทธิพลจากการจัดการป่าแบบยุโรป

กิฟฟอร์ด ปินโชท์³ (Gifford Pinchot) อธิบดีกรมป่าไม้คนแรกของอเมริกา เป็นผู้นำแนวคิด "การจัดการป่าอย่างเป็นวิทยาศาสตร์" ไปเชื่อมโยงกับแนวคิด "การพัฒนาประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ" เป็นครั้งแรก เพื่อสร้างความเข้าใจว่า การทำไม้ในเชิงพาณิชย์ตามหลักทฤษฎี

¹ แนวคิดในการจัดการป่าโดยรัฐในเยอรมัน เกิดขึ้นเมื่อมีการก่อตั้งมหาวิทยาลัย Freiburg และเปิดอบรมหลักสูตรด้านการจัดการป่าไม้ขึ้น ส่วนในฝรั่งเศส เกิดขึ้นเมื่อมีการก่อตั้งโรงเรียนป่าไม้นานาชาติ Nancy ในปี ค.ศ. 1824 นักการป่าไม้ทั่วยุโรปและอเมริกา ล้วนได้รับการอบรมในโรงเรียนป่าไม้เหล่านี้ และเมื่อพวกเขาถูกส่งไปควบคุมการจัดการป่าในประเทศอาณานิคม ก็นำเอาปรัชญาการจัดการป่าไม้เพื่อประโยชน์เชิงพาณิชย์ ไปใช้จัดการป่าในประเทศอาณานิคมทั่วทั้งทวีปอาฟริกา เอเชียและละตินอเมริกา

² อธิบดีกรมป่าไม้คนแรกของไทยคือ มร.เชซ สเลต อธิบดีฯ คนที่สองคือมร.ทอเทเนแฮม อธิบดีฯ คนที่สาม มร.ดับบลิว.เอฟ.ลอยด์ ล้วนเป็นนักการป่าไม้ชาวอังกฤษซึ่งได้รับการอบรมในหลักสูตรการจัดการป่าโดยรัฐ และได้ถูกรัฐบาลไทย ขอยืมตัวมาจากรัฐบาลอังกฤษในอินเดีย เพื่อวางแผนแม่บทในการจัดการป่าไม้ให้แก่ไทย เจ้าหน้าที่ป่าไม้ที่รับราชการในยุคแรกๆ ล้วนจบการศึกษาจากอินเดีย ซึ่งสังกัดอยู่ในชนบประเพณีการศึกษาเดียวกันนี้ (ภาควิชาการจัดการป่าไม้ 2529:4-11)

³ กิฟฟอร์ด ปินโชท์ จบการศึกษาจากโรงเรียนป่าไม้แห่งชาติฝรั่งเศสในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 และได้กลับเข้ารับราชการในสหรัฐอเมริกาบ้านเกิด เป็นผู้ผลักดันแนวคิดในการจัดการป่าสมัยใหม่ ซึ่งประยุกต์หลักการทฤษฎีในการทำไม้ เพื่อตอบสนองเป้าหมายในเชิงพาณิชย์ได้อย่างประสบความสำเร็จยิ่ง เขาได้ผลักดันให้การทำไม้ทั่วยุโรปหันมาประยุกต์ใช้หลักการทางวิทยาศาสตร์อย่างจริงจัง แทนการตัดฟันแบบล้างผลาญดังที่นิยมกันก่อนหน้านั้น ซึ่งได้สร้างความมั่งคั่งให้แก่นายทุนเจ้าที่ดิน และรัฐบาลกลางอเมริกันอย่างเป็นทางการเป็นกอบเป็นกำ เขาเรียกรูปแบบการทำไม้ที่นำมาจากยุโรปว่า "การอนุรักษ์ธรรมชาติ" บทบาทสำคัญอีกประการหนึ่งของปินโชท์ เมื่อได้รับตำแหน่งเป็นอธิบดีกรมป่าไม้คนแรกของอเมริกา คือ การผลักดันการจัดตั้งเขตอนุรักษ์ที่เรียกว่า "วนอุทยาน" เพื่อมุ่งสงวนรักษาระบบนิเวศดั้งเดิม วิธีการนี้ทำให้รัฐมุ่งผลักดันคนท้องถิ่นดั้งเดิมที่อาศัยอยู่ในเขตป่ามาก่อน ออกจากป่าอนุรักษ์ที่รัฐอ้างว่าเป็นของรัฐ (หลวงสมานวนกิจ ไม่ระบุปีที่พิมพ์) ซึ่งได้ถูกวิพากษ์อย่างรุนแรงในเวลาต่อมาว่า เป็นการจัดการธรรมชาติที่สร้างความล่มสลายให้แก่ธรรมชาติและชุมชนท้องถิ่น

วิทยา เช่น การกำหนดให้เลือกตัดโค่นไม้ที่ได้ขนาด การปล่อยต้นไม้ที่ยังไม่ได้ขนาดให้เติบโตต่อไป การตัดโค่นบริเวณตอต่ำเพื่อไม่ให้เสียเนื้อไม้มาก การกำหนดทิศทางไม้ล้มไม่ให้ล้มลงทับลูกไม้ขึ้นใหม่ การห้ามเลี้ยวปศุสัตว์ในแปลงตัดไม้ เพื่อป้องกันไม่ให้เหยียบย่ำไม้รุ่นเล็ก การป้องกันไฟไหม้ป่า ฯลฯ ทำให้มนุษย์พัฒนาประโยชน์จากธรรมชาติได้มากที่สุดและยาวนานที่สุด (หลวงสมานวนกิจ ไม่ระบุปีที่พิมพ์)

ปิโนซที่ได้สร้างความชอบธรรมให้แก่การจัดการป่าสมัยใหม่ โดยเรียกวิธีการดังกล่าวว่า “การใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างฉลาด” (The Wise Use of Natural Resources.) และอ้างว่าการจัดการป่าสมัยใหม่จะช่วยให้เกิด “สิ่งที่ดีที่สุด สำหรับคนจำนวนมากที่สุด และยั่งยืนที่สุด” (the Greatest Goods for the Greatest Number of People for the Longest Time.) แนวคิดดังกล่าว สะท้อนอิทธิพลของแนวคิดแบบอรรถประโยชน์นิยม (Utilitarianism) ซึ่งนำเสนอโดยจอห์น สจิวท มิลล์ (John Stuart Mill) ที่อ้างถึง “ความพึงพอใจสูงสุดของคนส่วนใหญ่” (the Greatest Happiness for the Greatest Number.) และได้กลายเป็นแนวคิดที่ได้ถูกนำไปอ้างอิงซ้ำแล้วซ้ำเล่าว่าเป็นรูปแบบการใช้ประโยชน์จากป่าที่ได้มาตรฐาน ทว่าแนวคิดนี้กลับถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่า เป็นการจัดการป่าที่เอื้อประโยชน์ให้แก่รายทุนจำนวนน้อย ขณะที่ละเลยสิทธิในการพึงพิงป่าของคนท้องถิ่นทั่วโลก ในขณะเดียวกัน ได้สร้างหายนะให้แก่ระบบนิเวศของป่า เนื่องจากการควบคุมป่าอย่างเบ็ดเสร็จโดยรัฐ ทำให้มีการลดลงของพื้นที่ป่า และเกิดการขยายตัวของคนยากจนในเขตป่าเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว (Peluso 1992:4-9)

ในบริบทของสังคมไทย รัฐบาลกลางสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 อ้างว่าแนวคิดในการจัดการป่าสมัยใหม่จากตะวันตก ที่นำเข้ามาใช้ในยุคการสร้างรัฐชาติ จะทำให้มีการสร้างประโยชน์สูงสุดจากป่า โดยที่ยังคงรักษาความยั่งยืนของป่าเอาไว้ได้ ข้ออ้างดังกล่าวได้ถูกนำมาใช้เพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่การผนวกพื้นที่ป่าสัก ซึ่งเคยอยู่ภายใต้ความครอบครองของเจ้าครองนครท้องถิ่น ให้มาอยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐบาลสยามอย่างรวมศูนย์ เพื่อทำให้รัฐบาลกลางสยามสามารถควบคุมการให้สัมปทานไม้สักแก่ต่างประเทศเพียงผู้เดียว กระบวนการรวมศูนย์อำนาจการควบคุมป่ามาไว้ที่กรมป่าไม้เพียงหน่วยงานเดียว จึงทำให้รัฐบาลกลางสยามสามารถระดมทุนสำหรับสร้างความทันสมัยให้แก่รัฐชาติ เพื่อต้านทานการขยายอำนาจของจักรวรรดินิยมตะวันตก (Vanderveest and Peluso 1995:278)

กระบวนการเดียวกันนี้ ยังทำให้เกิดการนำเอาวาทกรรมภูมิศาสตร์ตะวันตก มาแทนที่ความเข้าใจพื้นที่ตามคติไทยแบบเดิม ที่วางอยู่บนหลักความเชื่อทางพุทธศาสนาอีกด้วย (ธงชัย วิจิระกุล 2530) ส่งผลให้เกิดการปรับความหมายของ “ป่า” จากเดิมที่เชื่อกันว่า “ป่า” เป็น “ที่

อยู่ของผี เป็นดินแดนเถื่อน เป็นที่หลบหนีอำนาจเมือง ดังคำเรียกติดปากว่า “ป่าเถื่อน” กลายเป็นความเข้าใจใหม่ที่ว่า “ป่า” เป็น “ธรรมชาติ” (Nature) หรือ “สถานที่พักผ่อนหย่อนใจ และแหล่งศึกษาหาความรู้ทางธรรมชาติ” ตามหลักวิธีคิดเชิงนิเวศวิทยา ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงความหมายของ “ป่า” ให้กลายเป็นพื้นที่ทางธรรมชาติที่สมบูรณ์ ด้วยกลไกนี้ รัฐจึงสามารถแยก “ป่า” ออกจาก “เถื่อน” หรือ “สังคมบ้านป่า” (Stott 1991:142-152) และยังสามารถสถาปนาวิธีคิดสิ่งแวดล้อมนิยมแบบใหม่ ที่เรียกว่า “เทคโนโลยีนิยม” (Technocentrism) ซึ่งเน้นการใช้เทคนิคความรู้เชิงวิทยาศาสตร์ ในการจัดการป่าเพื่อสร้างอรรถประโยชน์ตามวิธีคิดของเมือง

2.2 การสถาปนาสิ่งแวดล้อมนิยมบนหลักการเชิงวิทยาศาสตร์ (พ.ศ. 2500-2516)

ยุคของการสร้างความทันสมัยให้แก่รัฐชาติ หรือยุคการพัฒนา ซึ่งเริ่มต้นตั้งแต่ปีพ.ศ. 2500 เป็นต้นมานั้น เป็นยุคของการสถาปนาวิธีคิดในการอธิบายธรรมชาติจากหลักการเชิงวิทยาศาสตร์ ให้กลายเป็นความคิดกระแสหลักของสังคม โดยสร้างความเข้าใจว่า การจัดการธรรมชาติทุกประเภทอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ เป็นการใช้ทรัพยากรอย่างฉลาด นอกเหนือจากการกำหนดให้การจัดการป่าตามหลักทฤษฎี เป็นการใช้ทรัพยากรอย่างฉลาดมาแล้ว

การสร้างคำอธิบายธรรมชาติอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ แบ่งเป็น 3 ระยะ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการความคิดที่มีความแตกต่างกันในช่วงระยะเวลาต่างๆ ดังนี้ ระยะแรก เป็นยุคของการแปร “ธรรมชาติ” ให้กลายเป็น “ทรัพยากร” หรือ “ทุนทางเศรษฐกิจ” และมุ่งเน้นการใช้เทคโนโลยีในการดัดแปลงธรรมชาติ เพื่อสร้างประโยชน์เชิงเศรษฐกิจให้มากที่สุด ดังจะเห็นได้การสร้างวาทกรรม “เขื่อน” ให้เป็นสัญลักษณ์ของ “การพัฒนา” ระยะที่สอง เป็นยุคของการสร้างความชอบธรรมให้แก่การแสวงประโยชน์เชิงเศรษฐกิจจากธรรมชาติ โดยการสร้างหลักสูตรการศึกษาสมัยใหม่ และการผลิตผู้เชี่ยวชาญเชิงวิทยาศาสตร์ ระยะที่สาม เป็นยุคของการให้คุณค่าแก่ธรรมชาติ ซึ่งมุ่งเน้นการอนุรักษ์ธรรมชาติ เหนือกว่าการสร้างประโยชน์เชิงเศรษฐกิจจากธรรมชาติ

ระยะที่หนึ่ง : การสร้างวาทกรรม “เขื่อน” ของรัฐ วาทกรรม “เขื่อน” เริ่มปรากฏครั้งแรกเมื่อมีการก่อสร้างเขื่อนอเนกประสงค์ขนาดใหญ่แห่งแรกของประเทศ คือ “เขื่อนยันฮี” หรือเขื่อนภูมิพล⁴ ในปีพ.ศ. 2504 แล้วเสร็จในปีพ.ศ. 2507 วาทกรรมเขื่อนที่ถูกผลิตขึ้นโดยรัฐ ได้มุ่งสร้างคำอธิบายว่า “น้ำ” คือ “ทรัพยากร” หรือ “ทุนทางเศรษฐกิจ” อีกประเภทหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ การสร้างเขื่อนกั้นลำน้ำ แล้วแปรทรัพยากรน้ำให้เป็นพลังงานไฟฟ้า และสร้างอรรถประโยชน์ใน

⁴ กั้นแม่น้ำปิง ที่อำเภอสามเงา จังหวัดตาก กำลังผลิต 553 เมกะวัตต์

ด้านต่างๆ จากทรัพยากรน้ำ โดยไม่ปล่อยให้ น้ำไหลลงสู่ทะเลตามธรรมชาติ ถูกแปรความหมาย เป็น “การใช้น้ำอย่างฉลาด” หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง เชื่อนคือชัยชนะของมนุษย์ในการจัดการ ทรัพยากร ซึ่งทำให้มนุษย์สามารถควบคุมและดัดแปลงธรรมชาติมาสร้างอรรถประโยชน์ได้ตาม ความประสงค์ของมนุษย์

นอกจากนี้ “เชื่อน” ยังนับเป็นนวัตกรรมทางเทคโนโลยี ที่ถูกนิยามความหมายเป็น **“สัญลักษณ์ของการพัฒนา”** ด้วยเหตุผลที่ว่า เชื่อนคือเทคโนโลยีอันทันสมัยจากตะวันตก ที่ได้มี การนำเข้ามาสู่สังคมไทยเพื่อสร้างความทันสมัยและอรรถประโยชน์ต่างๆ ตามแบบสังคมตะวันตก เช่น การผลิตไฟฟ้า การชลประทาน การคมนาคมทางน้ำ การป้องกันอุทกภัย การพักผ่อนหย่อน ใจ ฯลฯ (กิติพร 2538:39) ข้ออ้างที่ว่าเชื่อนไม่สร้างผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม ยังสร้างความเข้าใจ ว่า การเปลี่ยนแปลงสภาพธรรมชาติด้วยเชื่อน เป็นเรื่องเชิงเทคนิควิศวกรรมที่ไม่เกี่ยวข้องกับมิติ ทางด้านสังคมการเมือง

การสร้างความสำเร็จว่า “น้ำ” คือ **“ทุนทางเศรษฐกิจ”** และ “เชื่อน” เป็น **“สัญลักษณ์ แห่งการพัฒนา”** ยังส่งผลให้เกิดความเข้าใจว่า “น้ำ” เป็น “ของหลวง” หรือเป็นสมบัติของรัฐ (State Property) ที่รัฐสามารถนำไปใช้ในกระบวนการผลิตไฟฟ้าได้ราวกับเป็นของฟรี และรัฐ สามารถกำหนดความชอบธรรมว่า ทรัพยากรธรรมชาติควรจะถูกใช้อย่างไร เพื่อเป้าหมายใด

ระยะที่สอง : การนิยาม “ทรัพยากรธรรมชาติ” ในหลักสูตรการศึกษาสมัยใหม่
หลักสูตรการศึกษาสมัยใหม่ เน้นอธิบาย “ธรรมชาติ” เป็น **“ทรัพยากรธรรมชาติ”** (Natural Resource) ที่ควรนำมาพัฒนาให้เกิดประโยชน์สูงสุดทางเศรษฐกิจ ดังปรากฏในหลักสูตรการศึกษา ระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษา ระหว่างปีพ.ศ. 2441-2524 ที่ว่า

“ทรัพยากรธรรมชาติมีส่วนเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ เพราะทรัพยากรธรรมชาติ เป็นปัจจัยในการผลิต จึงควรรู้จักใช้และสงวนรักษาทรัพยากรธรรมชาติการสงวนรักษาคือการบำรุงรักษาและใช้อย่างประหยัด”

(อรรถจักร สัตยานุรักษ์ 2541:19)

การสร้างคำอธิบาย “ธรรมชาติ” เป็น “ทรัพยากร” หรือ **“ทุนทางเศรษฐกิจ”** ปรากฏใน หลักสูตรการศึกษาระดับอุดมศึกษา ที่มีการสอนกันในมหาวิทยาลัยภูมิภาคจำนวนมากหลังปีพ.ศ. 2500 ด้วย เช่น หลักสูตรวิชาธรณีวิทยา ชีววิทยา ภูมิศาสตร์ วิทยาศาสตร์ วิศวกรรม และนิเวศ

วิทยา (อรธจักร 2541:20-21) การอธิบายธรรมชาติเป็นทุนทางเศรษฐกิจ ซึ่งปรากฏในหลักสูตร การศึกษาสมัยใหม่นี้ นับเป็นการผลิตซ้ำอุดมการณ์ “เทคโนโลยีนิยม” สู่คนชั้นกลางอย่างกว้าง ขวาง ซึ่งนำไปสู่ความเข้าใจว่า ธรรมชาติเป็นระบบนิเวศที่เป็นอิสระและแยกส่วนจากสังคม ทำให้เกิดความเชื่อว่า กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติ ไม่ได้เกี่ยวข้องกับเปลี่ยนแปลง ทางเศรษฐกิจการเมือง และเทคโนโลยีอันทันสมัยคือเครื่องมือหลักที่จะช่วยให้มนุษย์สัมพันธ์กับ ธรรมชาติได้อย่างกลมกลืน

การจัดตั้งสถาบันการศึกษาของรัฐในยุคของการพัฒนาความทันสมัยให้แก่รัฐชาติ เป็น การผลิต “ผู้เชี่ยวชาญ” ออกไปทำหน้าที่ผลิตซ้ำองค์ความรู้ในการอธิบายธรรมชาติอย่างเป็นทางการ วิทยาศาสตร์ จึงนับว่าเป็นกลไกเชิงอำนาจ ที่ช่วยให้รัฐสามารถผูกขาดการนิยามความหมายธรรม ชาติ และได้ส่งผลให้การอธิบายธรรมชาติจากคติความเชื่อแบบพุทธและผี กลายเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ ความรู้อีกต่อไป ซึ่งส่งผลกระทบต่อความชอบธรรมในการจัดการทรัพยากรตามหลักจารีต ประเพณี

การสร้างคำอธิบายธรรมชาติอย่างเป็นทางการเป็นวิทยาศาสตร์ผ่านหลักสูตรการศึกษาสมัยใหม่ ซึ่ง เกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกับการปรับโครงสร้างเศรษฐกิจเข้าสู่การแข่งขันในระบบทุนนิยมโลกอย่าง เข้มข้น ยังช่วยให้รัฐสามารถนำทรัพยากรธรรมชาติไปใช้ในโครงการพัฒนาเศรษฐกิจของรัฐได้ อย่างชอบธรรมอีกด้วย ไม่ว่าจะเป็นโครงการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ โครงการสร้างอ่างเก็บน้ำทั่ว ประเทศ โครงการสร้างถนนในพื้นที่ป่า โครงการให้สัมปทานเหมืองแร่ที่เกิดขึ้นอย่างกว้างขวาง (เสนห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ (บก.) 2536) ส่งผลให้พื้นที่ป่าที่มีอยู่ราวร้อยละ 50 ของพื้นที่ ประเทศในปีพ.ศ. 2503 ลดลงเหลือน้อยกว่าร้อยละ 30 ของพื้นที่ประเทศในสองทศวรรษต่อมา นอกจากนี้ นโยบายส่งเสริมการปลูกพืชเชิงพาณิชย์ในเขตป่า ยังทำให้มีผู้อาศัยอยู่ในป่าไม่น้อย กว่า 10 ล้านคนอีกด้วย (อานันท์ กาญจนพันธุ์ และมิ่งสรรพ์ ขาวสอาด 2538)

แม้ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ จะเริ่มปรากฏอย่างชัดเจนตั้งแต่ยุคแห่งการ พัฒนาความทันสมัยให้แก่รัฐชาติ แต่รัฐก็ยังคงเน้นการใช้ธรรมชาติเป็นทุนทางเศรษฐกิจเป็นด้าน หลักต่อไป บทบาทของกรมป่าไม้ในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติไม่ปรากฏอย่างเด่นชัด จน กระทั่งรัฐเปลี่ยนนโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่การส่งเสริมภาคอุตสาหกรรมในทศวรรษที่ 2520 รัฐจึงอ้างถึง “การอนุรักษ์ธรรมชาติ” อย่างจริงจัง

ระยะที่สาม : การนิยามความหมาย “การอนุรักษ์ธรรมชาติ” ของคนชั้นกลาง ภาย หลังจากที่กรมป่าไม้ได้จัดพิมพ์แผนที่ป่าจากภาพถ่ายดาวเทียม แสดงให้เห็นขนาดของพื้นที่ป่าที่ ถูกบุกรุกทำลายในช่วงสองทศวรรษแห่งการพัฒนา ก็ทำให้เกิดการตื่นตัวในหมู่คนชั้นกลางอย่าง

ชัดเจน กลุ่มที่มีบทบาทเด่นที่สุดได้แก่ “นิคมไพรสมาคม” ซึ่งก่อตั้งขึ้นเมื่อปีพ.ศ. 2490 โดยมี พระยาอินทรรักษ์ เป็นนายกสมาคม และนายแพทย์บุญส่ง เลขะกุล เป็นเลขาธิการสมาคม และมีสมาชิกส่วนใหญ่เป็นคนชั้นกลาง นับเป็นองค์กรเอกชนแห่งแรกที่เคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อมอย่างชัดเจน โดยนำวิธีคิดในการอนุรักษ์ธรรมชาติจากประเทศตะวันตกมาเผยแพร่สู่สังคมไทย และผลักดันให้รัฐบาลเร่งตรากฎหมายเกี่ยวกับการอนุรักษ์ธรรมชาติหลายฉบับ

บทบาทของนิคมไพรสมาคมในการรณรงค์แนวคิด “การอนุรักษ์ธรรมชาติ” จากตะวันตกสู่สังคมไทย ปรากฏในการเผยแพร่วารสาร “นิคมไพร” และ “นิคมไพรฉบับเยาวชน” ซึ่งเป็นสื่อสิ่งพิมพ์ของสมาคมฯ ที่มุ่งเจาะกลุ่มผู้อ่านคนชั้นกลางในเมือง นอกจากนี้ นายแพทย์บุญส่ง ยังเป็นผู้ที่มีบทบาทสูงในการผลักดันกิจกรรมทางด้านสิ่งแวดล้อมในมหาวิทยาลัยและในสถาบันการศึกษาของรัฐ รวมถึงการเขียนบทความในหนังสือสารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน และการร่วมเขียนแบบเรียนสำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษาและอุดมศึกษาทั่วประเทศ การเผยแพร่ความคิดในสื่อต่างๆ จำนวนมาก การเป็นกรรมการบริหารขององค์การสวนสัตว์แห่งประเทศไทย กรรมการสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า กรรมการอุทยานแห่งชาติ และกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ (อนุสรณ์ในการพระราชทานเพลิงศพนายแพทย์บุญส่ง เลขะกุล 2535:26-27)

แนวคิดที่ว่าด้วย “ธรรมชาติ” ที่นิคมไพรสมาคมนำมาเผยแพร่สู่สังคมไทย มีสาระสำคัญ 2 ด้วยด้วยกัน โดยในด้านแรก นิคมไพรสมาคมได้เน้นย้ำถึงความเป็น “ทรัพยากร” ของธรรมชาติ ดังนั้นการแสวงหาผลประโยชน์จากธรรมชาติ ตามนัยอุดมการณ์แบบอรรถประโยชน์นิยม จึงถูกเผยแพร่ให้มีอิทธิพลเหนือคนชั้นกลางทั่วไปด้วย เช่น การให้ความหมายแก่ “ป่าไม้” ในแง่อรรถประโยชน์ว่า “ป่าไม้เป็นสินค้าออกปีละหลายร้อยล้านบาท ป่าไม้ช่วยให้ฝนตกลงมา ป่าช่วยป้องกันไม่ให้เกิดน้ำท่วม ป่าไม้ช่วยทำให้ดินชุ่มชื้นอุ้มน้ำไว้ได้มาก ป่าไม้ทำให้ร่มรื่น อากาศเย็นสบายในฤดูร้อน ป่าทำให้ไฟป่าสงบลง ป่าเป็นที่อยู่อาศัยของเหล่าสัตว์ป่า ถ้าป่าไม้ถูกทำลายก็จะทำให้สัตว์ป่าพลอยสูญสิ้นหมดพันธุ์ไปด้วย ป่าไม้ทำให้เกิดดินปุ๋ยซึ่งฝนจะพาลงมาให้ตามไร่นา เรือกสวนในฤดูฝน ป่าไม้ช่วยทำให้มีน้ำสำหรับทำเขื่อนพลังไฟฟ้าได้สม่ำเสมอตลอดปี และป้องกันไม่ให้เขื่อนหรืออ่างเก็บน้ำตื้นเขินเร็ว” (บุญส่ง เลขะกุล 2514)

สืบเนื่องจากเชื่อว่าธรรมชาติเป็นทรัพยากร นิคมไพรสมาคมจึงได้เน้นย้ำถึงความสำคัญของ “การอนุรักษ์ธรรมชาติ” เพื่อรักษาความยั่งยืนของทรัพยากรมีค่า ผ่านการนิยามความหมายแนวคิด “ธรรมชาติบริสุทธิ์” “นิเวศวิทยา” “การอนุรักษ์ธรรมชาติ” เช่น

“ป่าธรรมชาติ (Wilderness Areas) เป็นบริเวณป่าธรรมชาติดั้งเดิมที่ไม่มี
การเปลี่ยนแปลงให้กลายเป็นไร่นาหรือเมือง ถิ่นป่าธรรมชาติรัฐบาล

ประเทศต่างๆ ได้จัดไว้แล้วเป็นหลายแบบ เช่นอุทยานแห่งชาติคือบริเวณอันกว้างใหญ่ที่รัฐบาลจัดตั้งขึ้นเพื่อรักษาธรรมชาติป่าดั้งเดิมไว้ให้ประชาชนได้ไปชม ศึกษาและพักผ่อนหย่อนใจกับธรรมชาติดั้งเดิม **เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า**คือถิ่นที่รักษาพันธุ์สัตว์ป่านานาชนิดไม่ให้สูญพันธุ์น้อยลง สัตว์ป่าจะได้ผสมพันธุ์และเลี้ยงลูกเป็นปกติสุขอยู่ได้โดยไม่มีใครเข้าไปรบกวน ส่วน **วนอุทยาน**หมายถึงที่ๆ นำพักผ่อนในป่าสงวน”

“นิเวศวิทยาเป็นวิชาที่ว่าด้วยความเกี่ยวข้องระหว่างสิ่งมีชีวิตอย่างหนึ่งกับสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ในวิชานี้จะชี้ให้เห็นว่าถ้าธรรมชาติของสิ่งแวดล้อมอย่างหนึ่งถูกทำลายหรือเปลี่ยนแปลงไป ธรรมชาติของสัตว์หรือพืชอื่นๆ ที่ใกล้เคียงจะต้องเปลี่ยนแปลงไปด้วยอย่างไร”

(บุญส่ง เลขะกุล 2515)

“**การอนุรักษ์ธรรมชาติ** (Conservation) คือการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างฉลาด (the Wise Use of the Natural Resource) หมายถึงการใช้อย่างประหยัด ใช้ได้นาน ไม่รู้จักหมดสิ้น และยังกลับเพิ่มขึ้นต่อไป เพื่อให้ประชาชนได้รับผลจากทรัพยากรนั้นๆ มากที่สุดและนานที่สุดโดยไม่รู้จักหมดสิ้น.....รัฐบาลที่ตีมีหน้าที่ๆ จะต้องคุ้มครองทรัพยากรธรรมชาติของชาติไว้ไม่ให้เสื่อมโทรมเสียหาย หากรัฐบาลใดไม่พยายามทำหน้าที่ของตนดังกล่าว แต่กลับปล่อยปละละเลยให้ทรัพยากรธรรมชาติของชาติต้องเสียหายแล้ว รัฐบาลนั้นๆ ก็ได้ชื่อว่าเป็นรัฐบาลที่ทรยศต่อประเทศชาติของตน”

(บุญส่ง เลขะกุล 2501)

แนวคิด “การอนุรักษ์ธรรมชาติ” ที่นิยมไพโรสมาคมนาเผยแพร่สู่สังคมไทย เป็นแนวคิดที่ได้รับอิทธิพลจากแนวคิดซึ่งนำเสนอโดยกิลฟอร์ด ปินโชท์ อธิบดีกรมป่าไม้คนแรกของสหรัฐอเมริกา และอัลโด ลีโอโปลด์ (Aldo Leopold) ศาสนุศิษย์ของเขา โดยแนวคิดที่รับเอามาจาก ปินโชท์

ได้แก่แนวคิดที่ว่าด้วย “ธรรมชาติบริสุทธิ์” (the Wilderness)⁵ ซึ่งเชื่อว่าธรรมชาติเป็นระบบนิเวศที่แยกส่วนจากสังคม และธรรมชาติจะดำรงคงคุณค่า ต่อเมื่อมีการกั้นไว้ให้ปลอดจากการแทรกแซงของมนุษย์เท่านั้น ด้วยเหตุนี้ การทำให้ป่ากลายเป็นพื้นที่ทางธรรมชาติบริสุทธิ์ โดยการอพยพคนออกจากป่า และการออกกฎหมายที่เข้มงวดเพื่อไม่ให้มีการใช้ป่าเพื่อการดำรงชีพ จึงเป็นยุทธศาสตร์ในการจัดการป่าสมัยใหม่ ซึ่งป็นโซเทที่ใช้ในการประกาศจัดตั้งอุทยานแห่งชาติ “เยลโล่สโตน” (the Yellow Stone) ให้เป็นอุทยานแห่งชาติแห่งแรกของสหรัฐอเมริกาและของโลก โดยให้ความหมายว่า “อุทยานแห่งชาติ หมายถึงพื้นที่ซึ่งมวลชีวิตในโลกจะอยู่ร่วมกันอย่างสันติ โดยปราศจากการแทรกแซงของมนุษย์ พื้นที่ซึ่งมนุษย์เป็นเพียงผู้ผ่านทางที่แวะมาเยี่ยมชม ทว่ามิได้คงอยู่ถาวร หรือทิ้งร่องรอยใดๆ ไว้” (Callicott 1994)

การทำให้ป่ากลายเป็นพื้นที่ทางธรรมชาติบริสุทธิ์เพื่อเป้าหมายในการอนุรักษ์ ได้กลายเป็นเหตุผลที่ทำให้รัฐบาลอเมริกัน นำมาใช้สร้างความชอบธรรมในการผลักดันคนพื้นเมืองในแถบอเมริกาเหนือ ออกจากพื้นที่ป่าที่ได้รับการประกาศให้เป็นป่าอนุรักษ์ของรัฐ เมื่อแนวคิดดังกล่าวถูกนำไปใช้ในประเทศอาณานิคมในเวลาต่อมา ก็ทำให้เกิดการผลักดันคนท้องถิ่นทั่วโลกออกจากป่าที่บรรพบุรุษของพวกเขาเคยอาศัยอยู่ เช่น ชาวอะบอริจินในออสเตรเลีย ชาวเมารีในนิวซีแลนด์ คนท้องถิ่นในอินเดียได้ถูกขับไล่ออกจากที่ดินของตน ด้วยข้อกล่าวหาของรัฐที่ว่า คนพื้นเมืองแทรกแซงและทำลายธรรมชาติ (Guha 1994) วาทะของป็นโซเทที่อวดอ้างคุณค่าของการจัดการป่าสมัยใหม่เป็น “การใช้ทรัพยากรอย่างฉลาด” หรือ “เป็นการสร้างสรรค์สิ่งที่ดีที่สุด เพื่อคนจำนวนมากที่สุด และยั่งยืนที่สุด”⁶ จึงสร้างความชอบธรรมให้แก่รัฐบาลประเทศต่างๆ ทั่วโลก

⁵ แนวคิด “ธรรมชาติบริสุทธิ์” (the Wilderness) ได้ถูกนำมาใช้เมื่อราว 150 ปีก่อน โดย Ralph Waldo Emerson และ Henry David Thoreau นักคิดชาวอเมริกัน ซึ่งให้เหตุผลว่า ธรรมชาติต้องถูกเก็บรักษาไว้ในสภาพดั้งเดิม เพราะธรรมชาติเป็นที่สถิตยของจิตวิญญาณที่สูงส่งของความเป็นมนุษย์ การรักษาธรรมชาติบริสุทธิ์ จึงเป็นการดำรงรักษาโลกทั้งมวล ต่อมา John Muir ได้รณรงค์ให้สาธารณชนเห็นว่า การสงวนรักษารธรรมชาติบริสุทธิ์ (Preservation) คือจริยธรรมทางสิ่งแวดล้อมรูปแบบใหม่ (Environmental Ethics) ในราว 100 ปีที่ผ่านมา Gifford Pinchot นักการป่าไม้ชาวอเมริกัน ได้แปรวิธีคิดเชิงปรัชญาในการอนุรักษ์ธรรมชาติแบบโรแมนติก ให้กลายเป็นนโยบายเชิงสาธารณะได้สำเร็จ เขาได้ลดทอน “ธรรมชาติ” ในความหมายที่ Emerson นำเสนอให้กลายเป็น “ทรัพยากรธรรมชาติ” และย้ำว่า การจัดการป่าตามหลักวิทยาศาสตร์ จะสามารถสร้างมาตรฐานให้แก่การพัฒนาประโยชน์จากธรรมชาติ เพราะเป็นการจัดการธรรมชาติที่สามารถผนวกเอาความรู้เชิงวิทยาศาสตร์กับความมีประสิทธิภาพเชิงเศรษฐกิจเข้ามารวมไว้ด้วยกัน ขณะเดียวกัน ป็นโซเทที่ได้รับเอาปรัชญาอรรถประโยชน์นิยมของ Muir มาใช้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติด้วย (Callicott 1994)

⁶ แม้ว่าข้ออ้างดังกล่าวจะมีความหมายในเชิงอุดมคติ ทว่าในทางปฏิบัติ กลับมีข้อพิสูจน์มากมายที่แสดงให้เห็นว่า ไม่สามารถปฏิบัติได้จริง เพราะในพื้นที่ซึ่งมีการจัดการป่าโดยรัฐ กลับพบว่าป่าได้ถูกทำลายมากขึ้น

ในการขับไล่ผู้คนออกจากป่า เพื่อประกาศจัดตั้งอุทยานแห่งชาติตามแบบเยลโลว์สโตน (Peluso 1992:8)

สำหรับแนวคิดที่นิยมไพรสมาคมรับเอามาจากลีโอโปลันั้น ได้แก่แนวคิด “นิเวศวิทยา” (Ecology) ซึ่งเป็นสาขาวิชาที่ศึกษาสัมพันธ์ภาพระหว่างสิ่งมีชีวิตกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพรอบตัวอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ และมีสมมติฐานว่า ความหลากหลายทางชีวภาพเป็นเงื่อนไขสำคัญของความมีเสถียรภาพ⁷ (Diversity-Complexity) แนวคิดนี้จึงเสนอให้ศึกษาการปรับตัว (Adaptation) เป็นหลัก เนื่องจากเชื่อว่าการปรับตัวเป็นกระบวนการเชิงสร้างสรรค์ ที่สิ่งมีชีวิตสามารถสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม แนวคิดซึ่งได้รับอิทธิพลทางความคิดจากทฤษฎีวิวัฒนาการ (Evolution Theory) นี้ ได้สร้างคำอธิบายอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ โดยใช้สิ่งแวดล้อมเป็นตัวกำหนด (Environmental Determinism) (ฉลาดชาย 2538ก. และช.) นักนิเวศวิทยายังมุ่งค้นหาระบบนิเวศที่สิ่งมีชีวิตสามารถปรับตัวอยู่ร่วมกันได้อย่างหลากหลาย เพราะเชื่อว่าเป็นเงื่อนไขที่ช่วยสร้างความอย่างยั่งยืน เมื่อลีโอโปลานำแนวคิดนิเวศวิทยามาสนับสนุนการจัดการป่าอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ตามแนวทางของปิ่นไซท์ ก็ได้สร้างความชอบธรรมให้แก่การพัฒนาประโยชน์จากป่ามากขึ้น เนื่องจากข้ออ้างว่านิเวศวิทยาจะช่วยให้มนุษย์พัฒนาประโยชน์สูงสุดจากป่าได้ ในขณะเดียวกัน ก็ไม่ลดทอนความอุดมสมบูรณ์ทางนิเวศลงไปในระยะยาว (Callicott 1994)

การนิยาม “ธรรมชาติ” ให้เป็น “พื้นที่ทางธรรมชาติ” (Natural Space) และมีความหมายตายตัวตามหลักเกณฑ์เชิงนิเวศวิทยา แล้วนำไปผูกติดกับแนวคิด “ธรรมชาติบริสุทธิ์” จึงสร้างความเข้าใจว่า “ธรรมชาติ” เป็นระบบสังคมของพืชและสัตว์ที่เป็นหน่วยอิสระแยกส่วนจากสังคมมนุษย์ และธรรมชาติมีคุณค่าในตัวเอง (Intrinsic Value) มนุษย์จึงมีหน้าที่พิทักษ์รักษาธรรมชาติ โดยการทำให้พื้นที่เหล่านั้นปลอดจากการแทรกแซงของมนุษย์ กระบวนการนิยามความหมายธรรมชาติดังกล่าว จึงไม่เพียงสนับสนุนให้แนวคิด “การอนุรักษ์ธรรมชาติ” แบบตะวันตกมี

และคนยากจนในป่าได้เพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด ข้ออ้างดังกล่าว จึงเป็นเพียงกลไกในการปกป้องผลประโยชน์ให้แก่กลุ่มธุรกิจเอกชนจำนวนน้อย ขณะที่นำความล่มสลายมาสู่วิถีชีวิตคนจำนวนมากในเขตป่า โดยเฉพาะคนท้องถิ่นดั้งเดิม ซึ่งถูกลดทอนสิทธิในการใช้ป่าเพื่อการดำรงชีพ เพราะกฎหมายที่ยืนยันความเป็นเจ้าของป่าของรัฐ ทำให้พวกเขาสูญเสียความชอบธรรมที่จะใช้ประโยชน์จากป่าตามหลักจารีตประเพณี (Peluso 1992:8)

⁷ ทฤษฎีความหลากหลาย-ความมีเสถียรภาพ เกิดจากข้อสังเกตที่ว่า ภายในระบบนิเวศที่ไม่ซับซ้อน เป็นระบบที่ขาดเสถียรภาพอย่างมาก และมักเกิดการสูญพันธุ์อย่างรวดเร็ว ระบบเกษตรทั้งหลายที่ประกอบขึ้นด้วยพืชน้อยชนิด มักตกเป็นเหยื่อของการระบาดของศัตรูพืชอย่างรุนแรง เกาะต่างๆ ที่มีระบบไม่ซับซ้อน ตกเป็นเหยื่อของการรุกรานอย่างร้ายแรงจากสิ่งมีชีวิตจากภายนอก ระบบนิเวศที่ไม่สมบูรณ์มักมีการเปลี่ยนแปลงของประชากรอย่างรุนแรง ในขณะที่พื้นที่ซึ่งมีระบบนิเวศหลากหลายไม่เผชิญปัญหานี้ (ฉลาดชาย 2538ก.)

อิทธิพลเหนือการจัดการป่าทั่วโลกเท่านั้น แต่ยังทำให้กลุ่มพลังทางเศรษฐกิจ สามารถแสวงประโยชน์เชิงเศรษฐกิจจากธรรมชาติได้อย่างชอบธรรม ขณะเดียวกัน ก็ยังสามารถสงวนรักษาธรรมชาติอีกส่วนหนึ่งไว้สำหรับพักผ่อนหย่อนใจและศึกษาหาความรู้อย่างชอบธรรมอีกด้วย (Callicott 1994)

การนำเอาแนวคิดในการจัดการธรรมชาติตามแบบตะวันตกเข้ามาเผยแพร่สู่สังคมไทย ได้สร้างผลกระทบต่อความเข้าใจในเรื่อง “ธรรมชาติ” ในสังคมไทยอย่างใหญ่หลวง เนื่องจากพื้นฐานความเชื่อในการอนุรักษ์ธรรมชาติของคนชั้นกลาง ซึ่งเป็นอุดมการณ์สิ่งแวดล้อมนิยมแบบ “ธรรมชาตินิยม” (Ecocentrism) ได้แยกส่วน “พื้นที่ทางธรรมชาติ” ออกจาก “พื้นที่ทางวัฒนธรรม” อย่างสิ้นเชิง และอ้างว่ามนุษย์สามารถจัดการพื้นที่ทางธรรมชาติได้ โดยไม่จำเป็นต้องคำนึงถึงมิติทางด้านวัฒนธรรม ความพยายามในการนิยามความหมายของธรรมชาติในแบบใหม่ จึงสร้างความเข้าใจธรรมชาติในลักษณะที่ขัดแย้งกับคติไทยซึ่งเชื่อกันมาช้านานว่า “พื้นที่ทางธรรมชาติ” กับ “พื้นที่ทางวัฒนธรรม” นั้นซ้อนทับกันอย่างไม่ออก ยิ่งไปกว่านั้น พื้นที่ทางธรรมชาติยังถูกนิยามความหมายและถูกวางกฎเกณฑ์ในการเข้าถึงด้วยหลักความเชื่อทางวัฒนธรรมที่แตกต่างกันอย่างหลากหลายอีกด้วย

การนิยามความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติแบบใหม่ ทำให้เกิดการสร้างคำอธิบายความสัมพันธ์ระหว่าง “คนกับป่า” ผิดพลาดคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง ดังจะเห็นได้จากกรณียาน “ชาวบ้านในเขตป่า” ให้กลายเป็น “ศัตรูของการอนุรักษ์” เช่น

“ป่าสงวนของชาติเคยพินาศสองครั้ง ครั้งหนึ่งเมื่อผู้แทนราษฎรบีบบังคับให้ทางราชการประกาศให้แจ้งจุด สด.1 ครั้งที่สองเมื่อทางราชการประกาศให้ประชาชนที่บุกรุกป่าสงวน ไปแจ้งต่ออำเภอและทางราชการว่าจะพิจารณาสิทธิให้ ทำให้ประชาชนพากันบุกรุกป่าสงวนครั้งมโหฬารจาก 40% ลดลงเหลือราว 25%ราษฎรส่วนมากเข้าใจว่า ป่าสงวนคือป่าที่ไม่มีเจ้าของ ใครบุกได้ก็บุกเอา ฉะนั้นเมื่อชาวบ้านเห็นป้ายป่าสงวนเข้าที่ใดก็โคดเข้าบุกแหลักไปเลย.....ถึงหากจะประกาศเป็นป่าสงวนเรียบร้อยแล้ว ผู้แทนราษฎรก็คงจะบีบบังคับรัฐบาลให้ประกาศยกที่ดินให้แก่ผู้กระทำผิด ตามที่รัฐบาลเคยยอมจำนนและปฏิบัติผิดๆ มาแล้ว ผู้หาเสียงในการเลือกตั้งและผู้แทนราษฎรชั้นเลวๆ ได้ใช้ป่าสงวนของชาติในการหาเสียงหรือคะแนนนิยมให้แก่ตนเองแบบนี้ตลอดมาทุกยุคสมัย

เนื่องจากรัฐบาลได้ดำเนินงานแบบ “สอนคนให้เป็นโจร” มาแล้วสองครั้งดัง กล่าว การบุกรุกป่าสงวนในอนาคตจะยิ่งเลวร้ายหนักขึ้นกว่าเดิม หากรัฐบาล ตัดสินใจให้การคุ้มครองป่าสงวนโดยเด็ดขาดแล้ว รัฐบาลควรที่จะเปลี่ยน ระบบการป่าไม้ใหม่คือ หนึ่ง เพิ่มบทลงโทษในกฎหมายป่าไม้ อย่างน้อยให้ ได้สัดส่วนกับราคาไม้และราคาที่ดิน สอง พนักงานป่าไม้ต้องมีอำนาจในการ ปราบปรามมากขึ้นกว่าเดิม สาม พนักงานป่าไม้ต้องมีอิสระในการทำงานคือ ขึ้นอยู่กับอธิบดีกรมป่าไม้แต่เพียงฝ่ายเดียว ไม่ให้ไปตกอยู่ใต้อำนาจของข้าราชการฝ่ายปกครอง สี่ กรมป่าไม้ต้องมีระบบตระเวนป่าเพื่อปราบปราม การลักลอบถางป่า”

(บุญส่ง เลขะกุล 2514)

การนิยามความหมาย “คนในป่า” เป็น “ผู้บุกรุก” แทนที่จะเห็น “ผู้บุกเบิก” ดังมโนทัศน์ที่เคยเชื่อกัน เกิดจากการเลือกใช้แง่มุมทางกฎหมายมาเป็นข้อพิจารณาเพียงปัจจัยเดียว โดย ละเลยการพิจารณาบริบททางประวัติศาสตร์ประกอบด้วย กระบวนการดังกล่าวจึงสร้างความเข้าใจว่า คนในป่าละเมิดกฎหมายอนุรักษ์ นอกจากนี้ยังสร้างความเข้าใจว่า ความเสื่อมโทรมของ ทรัพยากรธรรมชาติในสังคมไทย มิได้เป็นผลพวงของกระบวนการพัฒนาที่เน้นการดูดซับ ทรัพยากรและผลผลิตส่วนเกินจากท้องถิ่นไปหล่อเลี้ยงความเติบโตของภาคเมือง ด้วยเหตุนี้ รัฐจึง พ้นจากความรับผิดชอบ ในฐานะผู้กำหนดนโยบายการพัฒนาที่นำความเสื่อมสลายไม่มั่นคงมาสู่ ธรรมชาติ

การนิยามธรรมชาติเป็นทรัพยากร และคนในป่าเป็นศัตรูของการอนุรักษ์ ได้นำไปสู่การ สร้างข้อเสนอนโยบายที่ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงมากยิ่งขึ้น ดังจะเห็นได้จากข้อเสนอ ของนิคมไพรสมาคคมให้รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ประกาศจัดตั้งป่าอนุรักษ์ตามแนวทางที่ ปินโซที่ได้อธิบายไว้อย่างรวดเร็ว โดยใช้แผนที่ดาวเทียมเป็นเครื่องมือในการประกาศแนวเขตอุทยาน แห่งชาติ และตัดสินข้อพิพาทระหว่างประชาชนในเขตป่ากับเจ้าหน้าที่ของกรมป่าไม้ โดยไม่ต้องใช้ เครื่องมืออื่นๆ ประกอบ (บุญส่ง 2514) และให้มีการถ่ายโอนอำนาจในการควบคุมป่า จากที่เคย อยู่ภายใต้การควบคุมของหน่วยราชการหลายแห่ง เช่น กรมป่าไม้ กรมที่ดิน กรมการปกครอง ฯลฯ มาอยู่ภายใต้อำนาจของกรมป่าไม้เพียงหน่วยงานเดียว (อนุสรณ์ในการพระราชทานเพลิงศพ นายแพทย์บุญส่ง เลขะกุล 2535) ตลอดจนให้นำเอาหลักเกณฑ์เชิงวิทยาศาสตร์ เข้ามาแทนที่การ

จัดการป่าตามหลักจารีตประเพณี ซึ่งทำให้คนในท้องถิ่นเสียประโยชน์จากการจัดการทรัพยากร และช่วยให้คนภายนอกสามารถเข้าถึงทรัพยากรในท้องถิ่นได้อย่างสะดวกมากขึ้น (Santita 1997)

ด้วยเหตุที่คนชั้นกลางให้คุณค่าธรรมชาติเป็นทรัพยากร และเน้นบทบาทของรัฐในการควบคุมทรัพยากร ตลอดจนเน้นการใช้องค์ความรู้เชิงวิทยาศาสตร์ในการจัดการธรรมชาติ เพื่อเป้าหมายในการอนุรักษ์ พร้อมไปกับการสร้างประสิทธิภาพในเชิงเศรษฐกิจ อุดมการณ์สิ่งแวดล้อมนิยมของคนชั้นกลางจึงมีลักษณะเป็นธรรมชาตินิยม และเป็นอุดมการณ์ที่สอดคล้องกับอุดมการณ์เทคโนโลยีนิยม มากกว่าจะเป็นอุดมการณ์ต่อต้านเทคโนโลยีนิยม ความแตกต่างระหว่างอุดมการณ์เทคโนโลยีนิยมกับธรรมชาตินิยม อยู่ที่เทคโนโลยีนิยมเน้นการอนุรักษ์ธรรมชาติไว้เพื่อสร้างประโยชน์เฉพาะหน้า ขณะที่ธรรมชาตินิยมเน้นการอนุรักษ์ธรรมชาติไว้เพื่อสร้างประโยชน์ระยะยาว ทว่าทั้งสองแนวคิด ต่างก็เหมือนกันตรงที่มองธรรมชาติเป็นทุนทางเศรษฐกิจ

ข้อเสนอของนิคมไพรสมาคมในเรื่องการอนุรักษ์ธรรมชาติ ได้รับการตอบสนองจากรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์อย่างกระตือรือร้น ภายในเวลาเพียง 3 ปี รัฐบาลได้ประกาศจัดตั้งอุทยานแห่งชาติถึง 14 แห่ง และได้นำเอารูปแบบการจัดการป่าสมัยใหม่ตามแนวทางที่สหพันธนานาชาติเพื่อการอนุรักษ์ธรรมชาติและทรัพยากรธรรมชาติ (IUCN) และคณะกรรมการคุ้มครองสัตว์ป่านานาชาติแห่งสหรัฐอเมริกาให้คำแนะนำ มาใช้เป็นแนวทางในการตรากฎหมายอนุรักษ์สมัยใหม่อีกด้วย (ข้อบังคับอนุรักษ์ และพิชชา พิชยขจรวุฒิ 2530:9-10) อุทยานแห่งชาติจึงกลายเป็นสัญลักษณ์ของการพัฒนาความทันสมัยอีกอย่างหนึ่ง นอกเหนือจากเขื่อนขนาดใหญ่ ที่รัฐบาลเผด็จการได้เร่งสถาปนาขึ้นอย่างรวดเร็ว⁸ โดยมีได้พิจารณาถึงความเหมาะสมในการนำมาใช้จัดการทรัพยากรในสังคมไทย

ทั้งที่แนวคิดในการประกาศจัดตั้งเขตอนุรักษ์ดังกล่าวไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง เนื่องจากสภาพป่าของประเทศไทยแตกต่างจากประเทศตะวันตกอย่างมาก และในขณะนั้นมีประชากรอาศัยอยู่ในเขตป่าจำนวนไม่น้อยกว่า 10 ล้านคนแล้ว⁹ นโยบายอพยพคนออกจากป่า หรือ

⁸ ในยุคแรกพัฒนานั้น สหรัฐอเมริกาได้สนับสนุนเงินทุนให้รัฐบาลไปดูงานจัดทำโครงการพัฒนา 2 โครงการ ได้แก่การก่อสร้างเขื่อนขนาดใหญ่และการจัดการอุทยานแห่งชาติ และเมื่อกลับมา รัฐบาลก็ได้รับดำเนินการโครงการทั้งสองเป็นอันดับแรก โดยได้รับทุนสนับสนุนจากสหรัฐอเมริกา แลกกับการร่วมมือกับสหรัฐ ป้องกันการแทรกซึมของลัทธิคอมมิวนิสต์ในอินโดจีน (Pinkaew 1998) การตอบสนองข้อเรียกร้องของนิคมไพรสมาคม จึงเป็นเรื่องในความคาดหมายของรัฐ

⁹ พระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า หมวด 3 มาตรา 19 กำหนดไว้ว่า เมื่อรัฐบาลเห็นสมควร กำหนดบริเวณที่ดินแห่งใดให้เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่าโดยปลอดภัย เพื่อรักษาไว้ซึ่งพันธุ์สัตว์ป่า ก็กระทำได้โดยประกาศพระราชกฤษฎีกา และให้มีแผนที่แสดงแนวเขตแห่งบริเวณที่กำหนดนั้นแนบท้ายพระราชกฤษฎีกา เช่น

นโยบายการจัดการอุทยานแห่งชาติ ที่มุ่งใช้หลักเกณฑ์เชิงวิทยาศาสตร์ในการจัดการป่าที่มีได้ คำนึงถึงความเป็นจริงทางสังคม และมีได้คำนึงถึงแง่มุมทางด้านสิทธิมนุษยชนควบคู่ไปกับการอนุรักษ์เหล่านี้ได้ถูกประกาศใช้หลายฉบับ เช่น พระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ. 2503 พระราชบัญญัติอุทยานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 เป็นต้น กฎหมายอนุรักษ์สมัยใหม่เหล่านี้ จึงกลายเป็นต้นเหตุแห่งความขัดแย้งระหว่างเจ้าหน้าที่ป่าไม้กับประชาชนในเขตป่ามาโดยตลอด

แม้ว่าในช่วงแรกของการประกาศใช้กฎหมายอนุรักษ์สมัยใหม่ จะไม่ปรากฏความขัดแย้งทางสังคมอย่างชัดเจน เนื่องจากรัฐบาลยังมิได้มุ่งควบคุมคนในป่าตามแนวทางซึ่งคณะที่ปรึกษาจากอเมริกาแนะนำ ดังจะเห็นได้ว่าในช่วงแรกของการประกาศใช้พระราชบัญญัติอุทยานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 รัฐบาลเพียงแค่นิยาม “การตัดตัดโค่นและเผาป่า” (slash and burn) เป็น “การทำลายชาติ” และ “การทำไร่หมุนเวียน” ซึ่งเป็นระบบเกษตรกรรมดั้งเดิมที่ชาวเขาในพื้นที่สูงกระทำกันมาช้านานเป็น “การทำไร่เลื่อนลอย” เพื่อสื่อความเข้าใจว่า ระบบเกษตรกรรมตามหลักจารีตประเพณีที่มีการใช้อยู่เดิม เป็นระบบเกษตรกรรมที่ไม่มั่นคง ไม่อาจควบคุมได้ ไร้เป้าหมาย และเป็นต้นเหตุแห่งปัญหาความเสื่อมโทรมของป่าต้นน้ำ ดังนั้นจึงต้องถูกควบคุมอย่างเข้มงวด โดยนัยดังกล่าวรัฐจึงนิยามความหมาย “ชาวเขา” เป็น “ศัตรูของการอนุรักษ์ธรรมชาติ” (Pinkaw Leoungaramsri 1998) นอกเหนือจากที่คนชั้นกลางได้นิยามให้ “คนในเขตป่า” เป็น “ศัตรูของการอนุรักษ์ธรรมชาติ” มาแล้ว

พร้อมไปกับการนิยามความหมาย “การอนุรักษ์ธรรมชาติ” รัฐได้ใช้หลักเกณฑ์เชิงนิเวศวิทยาเพื่อจัดจำแนกประเภทของป่า ทำให้ป่ากลายเป็นพื้นที่ทางธรรมชาติที่มีความหมายเฉพาะตามระบบนิเวศ เช่น อุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า พื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ พื้นที่ต้นน้ำชั้นหนึ่งเอ พื้นที่เขตห้ามล่าสัตว์ป่า ฯลฯ การจัดจำแนกป่าด้วยเกณฑ์เชิงนิเวศวิทยาจึงนำไปสู่การจำกัดการใช้ที่ดินในเขตป่าและการควบคุมกิจกรรมในป่าอย่างเบ็ดเสร็จ ซึ่งช่วยให้รัฐสามารถควบคุมการใช้พื้นที่ป่าให้สร้างประสิทธิภาพในการผลิตเชิงพาณิชย์ และช่วยให้รัฐสามารถเก็บภาษีสำหรับนำไปใช้พัฒนาความทันสมัยให้แก่ภาคเมืองได้มากขึ้น (Vandergeest and Peluso 1995:260-278) กระบวนการนิยามป่าให้กลายเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ ยังนำไปสู่การแปรความหมายของ “เถื่อน” หรือ “ชุมชนท้องถิ่น” ซึ่งอยู่คู่กับป่ามาช้านาน ให้กลายเป็น “ชนบท” ที่ล้าหลัง จำเป็นต้องได้รับการพัฒนาให้ทันสมัยตามหลักวิถีคิดของเมืองอีกด้วย (Stott 1991:142-152)

เดียวกับการประกาศเขตห้ามล่าสัตว์ป่า ตามหมวด 3 มาตรา 26 และการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติ ตาม พ.ร.บ.อุทยานแห่งชาติ หมวด 1 มาตรา 6 ที่มอบอำนาจการตัดสินใจอย่างเด็ดขาดไว้ที่รัฐบาล แล้วค่อยประกาศแผนที่แสดงแนวเขตบริเวณที่กำหนดตามกฎหมายแนบท้าย วิธีการดังกล่าวได้กลายเป็นต้นเหตุของความขัดแย้งระหว่างรัฐกับประชาชนในเขตป่าที่เรื้อรังมาจนถึงทุกวันนี้

2.3 การปรับตัวของแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมบนหลักการเชิงวิทยาศาสตร์ในกระแสการพัฒนายั่งยืน

การปรับตัวของอุดมการณ์สิ่งแวดล้อมนิยมในสังคมไทยในระยะต่อมา เกิดขึ้นจากการรับเอาแนวคิด “การพัฒนายั่งยืน” (Sustainable Development) ที่กำลังตื่นตัวในระดับสากล¹⁰ มาปรับคำอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ

ในการที่จะทำความเข้าใจถึงการปรับตัวของอุดมการณ์สิ่งแวดล้อมนิยมในบริบทของการโต้แย้งเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืน จำเป็นที่จะต้องทำความเข้าใจถึงข้อถกเถียงในเรื่องการให้ความหมายของธรรมชาติในสังคมตะวันตก ซึ่งเป็นศูนย์กลางของความเปลี่ยนแปลงทางความคิดในเรื่องสิ่งแวดล้อมนิยมก่อนเป็นพื้นฐาน จุดหักเหในการนิยามความหมายให้แก่ธรรมชาติ ที่ทำให้เกิดการแตกหักทางความคิดระหว่างวิถีคิดที่มองว่าธรรมชาติเป็นทุนทางเศรษฐกิจ กับมโนทัศน์ที่มองว่าธรรมชาติมีคุณค่าในตัวเองได้เริ่มปรากฏอย่างชัดเจนราวปีค.ศ. 1972 เมื่อมีการตีพิมพ์หนังสือเรื่อง “ขีดจำกัดความเจริญเติบโต” (the Limits to Growth) เขียนโดย มีโดวส์และคณะนักวิจัยจากมหาวิทยาลัยเอ็มไอที ออกสู่ประชาคมโลก หนังสือเล่มนี้เสนอแบบจำลองทางเศรษฐกิจที่สร้างผลสะท้อนไปทั่วโลก เพราะให้ข้อสรุปว่าภายในไม่เกิน 100 ปีข้างหน้า ถ้าไม่มีการเปลี่ยนแปลงกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจไปจากทิศทางที่เป็นอยู่เดิม โลกจะไม่มีวัตถุดิบเหลือสำหรับการผลิตในเชิงอุตสาหกรรมอีกต่อไป และเมื่อทรัพยากรได้ถูกใช้จนหมด ระบบเศรษฐกิจก็จะพังทลายลง ปัญหาสังคมและมลภาวะจะรุนแรงขึ้น ทางเลือกที่เหลืออยู่ของมนุษยชาติ จึงมีเพียง 2 ทางเท่านั้น คือ หนึ่ง หยุดความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ก่อนที่จะถึงขีดจำกัดทางธรรมชาติ สอง ปล่อยให้การขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจดำเนินไปจนถึงขีดจำกัดเกินกว่าธรรมชาติจะรองรับได้ และปล่อยให้ระบบเศรษฐกิจและสังคมพังทลายลงเอง (อมร รัชสาสัจย์ และ ปฐม มณีโรจน์ 2519)

แม้ว่าแนวคิด “ขีดจำกัดความเจริญเติบโต” ของมีโดวส์และคณะจะส่งผลกระทบสะท้อนไปทั่วโลก แต่แนวคิดนี้ก็ถูกคัดค้านจากนักเศรษฐศาสตร์และนักอุตสาหกรรมอย่างหนัก เนื่องจากคนเหล่านั้นเชื่อว่า นวัตกรรมทางเทคโนโลยีจะแก้ปัญหาขีดจำกัดทางธรรมชาติได้ในที่สุด กลุ่มนี้ยัง

¹⁰ คำว่า “การพัฒนายั่งยืน” ถูกใช้ครั้งแรกในการประชุมที่ Brundland ซึ่งได้ให้ความหมายว่า แนวทางการพัฒนาที่สามารถตอบสนองความต้องการของประชาชนในยุคสมัยปัจจุบัน โดยมีได้ลดทอนศักยภาพและเสถียรภาพในการตอบสนองความต้องการของคนรุ่นใหม่ แนวคิดนี้ได้ถูกนำมาอ้างถึงอย่างกว้างขวาง แต่ก็สร้างข้อโต้แย้งในเรื่อง “ความยั่งยืน” ที่กว้างขวางเช่นเดียวกัน เนื่องจากยังมีข้อถกเถียงในเรื่องเกณฑ์การวัดความยั่งยืน ซึ่งยังไม่เป็นที่เห็นพ้องต้องกันว่าการใช้ทรัพยากรในระดับใด ที่จะสร้างความยั่งยืนให้แก่คนรุ่นหน้าอย่างแท้จริง นอกจากนี้ ยังมีความเห็นที่ไม่ลงรอยกันในเรื่องความยั่งยืนของคนกลุ่มใดในสังคมอีกด้วย

อ้างว่าการพัฒนาความเติบโตทางเศรษฐกิจ เป็นเรื่องจำเป็นต่อการแก้ไขปัญหาคาความยากจนที่ยังคงคุกคามมนุษยทั่วโลก กลุ่มนักวิชาการที่สนับสนุนแนวคิดนี้ได้เขียนหนังสือออกมาหลายเล่ม เพื่อตอบโต้แนวคิด “ขีดจำกัดความเติบโต”¹¹ ทำให้มีโดวส์และคณะ ต้องยอมประนีประนอมกับแนวคิดการพัฒนาความเติบโต¹² ต่อไป (ปริ๊ชา 2538:9-10)

ขณะที่นักนิเวศวิทยาได้ซาบับแนวคิด “ขีดจำกัดความเจริญเติบโต” อย่างหนักแน่น และได้โจมตีรูปแบบการผลิตและการใช้ทรัพยากรที่เป็นอยู่ว่า เป็นต้นเหตุแห่งวิกฤตสิ่งแวดล้อม คนเหล่านี้ได้เสนอแนวคิดที่ว่าด้วยเรื่อง “ธรรมชาติมีคุณค่าในตัวเอง” คุณค่าของธรรมชาติมิได้ขึ้นอยู่กับว่ามันจะตอบสนองต่อประโยชน์ในเชิงเศรษฐกิจได้หรือไม่ แนวคิดนี้จึงให้ความสำคัญกับการพิทักษ์ “สิทธิของธรรมชาติ” (Nature Rights) เนื่องจากกระแสแนวคิดนี้ให้ความสำคัญกับคุณค่าของธรรมชาติเป็นใหญ่ จึงได้ชื่อว่าอุดมการณ์ธรรมชาตินิยม

ธรรมชาตินิยมยังเป็นอุดมการณ์ที่ได้รับการสนับสนุนจากขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนในระดับรากหญ้า (the Grassroot Movements) ทั่วโลก เนื่องจากคนที่ด้อยอำนาจในสังคม มักถูกกีดกันออกจากสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร แต่กลับต้องแบกรับผลกระทบจากการใช้ทรัพยากรในโครงการพัฒนาที่พวกเขาไม่ได้รับประโยชน์ด้วยมาโดยตลอด ประกอบกับการที่คนเหล่านี้ไม่สามารถแสวงหาพื้นที่ทางการเมืองในโครงสร้างแบบเก่าได้ ประชาชนที่สังกัดอยู่ในพื้นที่ชายขอบ (Marginal People) เหล่านี้จึงเรียกร้องการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองแบบถอนราก ธรรมชาตินิยมยังได้รับการสนับสนุนจากกลุ่มคนชั้นกลางในประเทศพัฒนาแล้วที่ต้องการรักษาสิ่งแวดล้อมเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีอีกด้วย

แม้ว่าแนวคิด “ขีดจำกัดความเจริญเติบโต” จะยังคงเป็นประเด็นที่ถกเถียงกันอยู่จนถึงปัจจุบัน แต่แนวคิดดังกล่าวได้ส่งผลให้ “ปัญหาสิ่งแวดล้อม” กลายเป็นประเด็นทางการเมืองที่พึงตระหนักในระดับโลกตั้งแต่ปีค.ศ. 1970 เป็นต้นมา เห็นได้จากการที่กลุ่มฝ่ายซ้ายและขวาในยุโรปต่างเรียกร้องให้กระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจต้องคำนึงถึงสิ่งแวดล้อมมากกว่าที่ผ่านมา¹³ ชื่อเรียก

¹¹ อาทิ หนังสือเรื่อง The Ultimate Resource (1981) The Resourceful Earth (1984) และ The Next 200 Years (1976)

¹² หนังสือเรื่อง Beyond Limits ของมีโดวส์และคณะ ได้สร้างข้อสรุปที่ประนีประนอมมากขึ้นว่า การสร้างความเติบโตจะยังคงเป็นไปได้ หากทุกคนให้ความสำคัญกับเรื่องขีดจำกัดทางธรรมชาติ ไปพร้อมกับการพัฒนาการถกเถียงในเรื่องขีดจำกัดทางนิเวศ จึงกลายเป็นกระบวนการสร้างความชอบธรรมให้แก่การใช้ทรัพยากร เพื่อตอบสนองการพัฒนาในแนวทางเดิมต่อไป (ปริ๊ชา เปี่ยมพงศ์สานต์ 2538)

¹³ แนวคิดขีดจำกัดถูกอ้างถึงในนิตยสาร Blue Print for Survival (1973) นโยบายพรรคการเมืองสีเขียวทั่วยุโรป สุนทรพจน์เรื่อง The Global 2000 Report to the President of the U.S. ของประธานาธิบดีคาร์เตอร์ รายงาน

เรื่องนี้ได้ส่งผลให้การพัฒนาเศรษฐกิจ ต้องผนวกเอา “ความยั่งยืนทางด้านสิ่งแวดล้อม” เข้าไว้ เป็นสาระสำคัญด้วย (Eckersley 1992)

กระแสความคิดเรื่อง “การพัฒนาที่ยั่งยืน” ได้ส่งผลให้เกิดการปรับตัวในกลุ่มสถาบันทางการเงินในระดับโลก เช่น ธนาคารโลกได้ก่อตั้งแผนกสิ่งแวดล้อม และกำหนดให้โครงการพัฒนาภายใต้การสนับสนุนทางการเงินของธนาคารโลก ต้องจัดทำรายงานการศึกษาผลกระทบทางด้านสิ่งแวดล้อมอย่างรอบด้าน และรายงานการวิเคราะห์ผลกระทบต้องได้รับการอนุมัติจากผู้เชี่ยวชาญของธนาคารก่อนการดำเนินการ (กวิน ชุตติมา 2534)

การปรับตัวของกระแสสิ่งแวดล้อมนิยมในสังคมตะวันตก เป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงแก่สิ่งแวดล้อมนิยมในประเทศไทย ดังแสดงในตารางที่ 1 ดังนี้

ตารางที่ 1 แสดงระดับปัญหาสิ่งแวดล้อม และผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง

ผู้เกี่ยวข้อง	ระดับท้องถิ่น			ระดับประเทศ		
	สิ่งที่เกิดขึ้นและผลประโยชน์	ผลกระทบ	ข้อเสนอต่อการแก้ปัญหา	สิ่งที่เกิดขึ้นและประโยชน์	ผลกระทบ	ข้อเสนอต่อการแก้ปัญหา
รัฐ	สัมปทานไม้พัฒนาแหล่งเชื้อเพลิง ผลิตกระแสไฟฟ้า ผลิตอุตสาหกรรมส่งออก	ทรัพยากรหมดเปลือง มลภาวะ ช่องว่างระหว่างรายได้ ภาคเมืองกับภาคชนบท	นโยบายควบคุมและปราบปรามอย่างเข้มข้น	การผลิตด้านพลังงาน อุตสาหกรรมส่งออก นโยบายอนุรักษ์ กฎหมายสิ่งแวดล้อม	ทรัพยากรหมด คัดแยกการผลิต หนี้สิน สาธารณะ ความขัดแย้งระหว่างเมืองกับชนบท	ออกกฎหมายอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม มาตรการทางการตลาด เพิ่มหน่วยงานควบคุมตรวจสอบ
ชุมชนท้องถิ่น	มีการใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้นและต่อเนื่อง	สูญเสียพื้นที่ป่าและทรัพยากรอื่น ๆ มีทางเลือกในชีวิตน้อยลง มีความขัดแย้งมากขึ้น ยากจนงและพึ่งพิงภายนอก	ส่วนมากถูกกีดกันออกจกสิทธิในการใช้ทรัพยากรของส่วนรวมและการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร	ไม่ได้รับประโยชน์จากการพัฒนาของรัฐ สิทธิตามจารีตประเพณี ไม่ได้รับการยอมรับ	สูญเสียอำนาจในการควบคุมทรัพยากรในท้องถิ่น พึ่งพิงระบบตลาดมากขึ้น สูญเสียปัจจัยการผลิตอย่างถาวร	เรียกร้องการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรและต้องการให้มีการกระจายทรัพยากรอย่างเป็นธรรม

เรื่อง State of the World ของ the Worldwatch Institute รวมถึงรายงานการประชุมนานาชาติที่ Bruntland ซึ่งเรียกร้องให้รัฐเพิ่มบทบาทในการควบคุมมลภาวะ (Eckersley 1992:12-14)

ผู้เกี่ยวข้อง	ระดับท้องถิ่น			ระดับประเทศ		
	สิ่งที่เกิดขึ้นและ ผลประโยชน์	ผลกระทบ	ข้อเสนอต่อการ แก้ปัญหา	สิ่งที่เกิดขึ้นและ ประโยชน์	ผลกระทบ	ข้อเสนอต่อการ แก้ปัญหา
องค์กร พัฒนาเอกชน	สนับสนุนพลัง ของชุมชนท้องถิ่นในการจัด การทรัพยากร ในท้องถิ่น และ ควบคุมตรวจ สอบการใช้ ทรัพยากรของ ภาคธุรกิจและ รัฐ เพื่อต่อรอง กับโครงสร้าง เดิม	ได้รับผลกระทบ ในแง่คุณภาพ ชีวิตระยะยาว	สนับสนุนองค์ กรชาวบ้าน ติด ตามประเมินผล การทำงานของ รัฐ อบรมกลุ่ม ต่างๆ ให้ข้อ เสนอแนะเชิง นโยบาย	ได้งบประมาณ และเงินทุน สนับสนุนการ ทำงาน ได้มี ส่วนให้ข้อเสนอ แนะเชิง นโยบาย	ได้ประโยชน์ จากการลดช่อง ว่างในสังคม และความยั่งยืน ของทรัพยากร	ให้ความรู้แก่ สาธารณะ ให้ คำแนะนำเชิง นโยบาย ลอบบี้ รัฐ

ประเทศไทยปรับคุ้มครองเทคโนโลยีนิยมเพื่อชานรับกระแสการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยการ
ประกาศนโยบายสิ่งแวดล้อมอย่างชัดเจนในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4
(พ.ศ.2520-2524) ประกาศมาตรการทางการตลาด ให้ผู้ก่อมลพิษ เป็นผู้จ่ายค่าความเสียหายทาง
ด้านสิ่งแวดล้อม ในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 7 (พ.ศ.2535-2539) ปรับนโยบายป่าไม้แห่งชาติ ให้เน้น
การอนุรักษ์มากกว่าการใช้ประโยชน์จากป่า ในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 7 ประกาศใช้พระราชบัญญัติ
สงวนและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม พ.ศ. 2535 ซึ่งกำหนดให้โครงการพัฒนาของรัฐ และโครงการ
พัฒนาของเอกชนที่ใช้ทรัพยากรมีค่า ต้องจัดทำรายงานผลกระทบทางด้านสิ่งแวดล้อมและสังคม
เสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ (สวล.) พิจารณานุมัติก่อนการจัดทำ
โครงการ และให้จัดประชาสัมพันธ์และประชาสัมพันธ์รายงานผลกระทบฯ ให้ประชาชนทราบ
อย่างเปิดเผย (สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม และสถาบันนโยบายศึกษา 2539) รวมถึง
คุ้มครองสิทธิของประชาชนในการเข้าถึงข้อมูลโครงการพัฒนาที่ส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม

นอกจากนี้ รัฐยังลดภาษีให้แก่ธุรกิจที่ควบคุมมลพิษตามกฎหมายกำหนด ปรับปลั๊กสูตร
การศึกษาทั้งระดับมัธยมศึกษาและอุดมศึกษา ให้เน้นเนื้อหาทางด้านการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมมาก
ขึ้น แม้ว่านักวางแผนการพัฒนา จะหันมาให้ความสำคัญแก่สิ่งแวดล้อมในกระบวนการพัฒนา
มากขึ้น แต่นโยบายสิ่งแวดล้อมของรัฐ ก็ยังคงเน้นการควบคุมและการสร้างมาตรฐานเป็นหลัก วิธี
คิดดังกล่าวทำให้มีการเพิ่มอำนาจรัฐในการควบคุมและจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพิ่มขึ้น แต่
มาตรการดังกล่าว กลับเป็นการคุ้มครองสิทธิของคนชั้นกลางเป็นหลัก แต่กลับมิได้แก้ปัญหาสิ่ง

พัฒนาและการอนุรักษ์ จึงไม่สามารถช่วยให้คนในท้องถิ่นที่ได้รับผลกระทบโดยตรงจากโครงการพัฒนาของรัฐ ได้รับความเป็นธรรมจากการใช้ทรัพยากรในกระบวนการพัฒนามากขึ้น ในทางตรงกันข้าม มาตรการดังกล่าวกลับเป็นกลไกลดความขัดแย้งระหว่างการพัฒนากับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ซึ่งได้ดำเนินมาสู่จุดตึงเครียดอีกด้วย

ในขณะเดียวกัน - หลักสูตรการศึกษาสมัยใหม่ กลับถูกใช้เป็นกลไกผลิตซ้ำอุดมการณ์เทคโนโลยีนิยมของรัฐให้แพร่หลายในหมู่คนทุกระดับ (อรรถจักร 2541:35-37) ด้วยเหตุนี้ การปรับตัวในเชิงนโยบายของรัฐ จึงไม่สามารถสร้างความยั่งยืนให้แก่สิ่งแวดล้อมตามเป้าหมายที่รัฐตั้งไว้ดังจะเห็นได้จากวิกฤตสิ่งแวดล้อมไม่บรรเทาเบาบางลง เพราะความลึกลับขัดแย้งของนโยบายเอง ซึ่งด้านหนึ่ง ส่งเสริมการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม ที่มุ่งใช้ทรัพยากรเพื่อสร้างประโยชน์สูงสุดในเชิงเศรษฐกิจ ขณะที่ยีกด้านหนึ่ง กลับส่งเสริมการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ซึ่งมุ่งสงวนรักษาทรัพยากรไว้ในสภาพธรรมชาติดั้งเดิม ความขัดแย้งระหว่างนโยบายการพัฒนาและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของรัฐ ยังแสดงให้เห็นว่า รัฐให้อำนาจการตัดสินใจแก่กลไกรัฐที่รับผิดชอบด้านการพัฒนาเศรษฐกิจ มากกว่าหน่วยงานที่รับผิดชอบด้านการอนุรักษ์ (Forsyth 1998:182-200) ซึ่งบ่งชี้ว่า รัฐให้ความสำคัญกับการพัฒนาประโยชน์จากธรรมชาติ มากกว่าการอนุรักษ์อีกด้วย (Anan 1997)

สำหรับกลุ่มข้าราชการและนักเทคโนโลยีที่เข้ามามีบทบาทในกระบวนการปรับโครงสร้างการจัดการทรัพยากรในกระแสการพัฒนาที่ยั่งยืน ได้แก่ คณะผู้ชำนาญการของสำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ (สวล.) ซึ่งจัดตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2518 ทำหน้าที่พิจารณารายงานผลกระทบของโครงการพัฒนาต่างๆ กรมที่เกี่ยวข้องกับการจัดการด้านสิ่งแวดล้อมของกระทรวงวิทยาศาสตร์ ซึ่งได้มีการจัดตั้งเพิ่มขึ้น 3 กรม เพื่อให้คำแนะนำแก่การปรับปรุงโครงการพัฒนาต่างๆ สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (TDRI) และสถาบันสิ่งแวดล้อมไทย (TEI) ซึ่งเป็นสถาบันวิจัยภาคเอกชน ที่มีบทบาทสำคัญในการทำวิจัย เพื่อปรับปรุงนโยบายการพัฒนาของรัฐ กล่าวได้ว่าบทบาทของกลุ่มข้าราชการและนักเทคโนโลยี ได้ผลักดันให้เกิดการปรับเปลี่ยนจากการเน้นมาตรการควบคุม ไปสู่การสร้างมาตรฐานทางด้านสิ่งแวดล้อม โดยอาศัยกลไกตลาดและการจัดการในเชิงเหตุผลมากขึ้น อย่างไรก็ตาม ข้อเสนอในการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมของนักเทคโนโลยี ยังเป็นการมุ่งพิทักษ์สิทธิของคนส่วนน้อยในเมือง แต่ละเลยสิทธิของประชาชนส่วนใหญ่ในชนบท (Hirsch 1994:9-10)

ภาคธุรกิจเอกชน ได้แสดงบทบาททางด้านสิ่งแวดล้อม โดยมุ่งสนองนโยบายรัฐมากกว่า จะแสวงหาทางเลือกใหม่ บริษัทธุรกิจขนาดใหญ่ นิยมจัดทำโครงการรณรงค์ทางด้านสิ่งแวดล้อมที่มีกลุ่มเป้าหมายเป็นคนชั้นกลาง เช่น บริษัทบางจากปิโตรเลียม จำกัด ได้สนับสนุนโครงการผลิตและจำหน่ายพืชผักปลอดสารพิษของเกษตรกรในชนบทให้แก่คนชั้นกลางในเมือง คุณหญิงชดช้อย โสภณพานิช และครอบครัว ซึ่งทำธุรกิจธนาคารชั้นนำ ได้ก่อตั้ง “มูลนิธิดาวิเศษ” เพื่อรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมเมือง คุณหญิงพรทิพย์ พรประภา ผู้บริหารบริษัทสยามมอเดิร์นจำกัด ทำโครงการ “Think Earth” เพื่อรักษาสิ่งแวดล้อมไว้สำหรับคุณภาพชีวิตของภาคเมือง ผู้บริหารโรงแรมรีเจนท์ ร่วมกับมหาวิทยาลัยมหิดล และสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา จัดทำโครงการ “โรงแรมที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม” บทบาทของภาคธุรกิจเอกชน ยังคงเน้นการรณรงค์นโยบายสาธารณะผ่านสื่อมวลชน มากกว่าจะเคลื่อนไหวในทางปฏิบัติอีกด้วย (Siryuvusak 1994 คณิตยา วงศ์จันทา 2535 ปิยรัตน์ 2536 อริสรา สารระโกเศศ 2539)

แรงจูงใจที่ผลักดันการเคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อมของภาคธุรกิจเอกชนยังแตกต่างกันอย่างมาก เช่น บางกลุ่มทำเพื่ออุดมคติ บางกลุ่มทำเพื่อสร้างความรู้สึที่ดี บางกลุ่มทำตามกระแสแฟชั่น บางกลุ่มทำเพื่อสร้างภาพพจน์ให้แก่สถาบัน บางกลุ่มทำเพื่อผลประโยชน์แฝงทางธุรกิจ และบางกลุ่มทำเพื่อผลประโยชน์ของสถาบันโดยตรง (Hirsch 1994:5-12) กลุ่มธุรกิจเอกชนได้มีส่วนตอกย้ำความเข้าใจว่า การใช้เทคโนโลยีเพื่อแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมและการเพิ่มกลไกของรัฐ เป็นทางออกของปัญหาสิ่งแวดล้อม

การปรับตัวของอุดมการณ์เทคโนโลยีนิยมที่ได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐ ภาคราชการ และภาคธุรกิจเอกชนในกระแสการพัฒนายั่งยืน จึงยังมุ่งการปฏิรูประบบโครงสร้างการควบคุมและจัดการทรัพยากรแบบเดิม มากกว่าจะส่งเสริมให้เกิดการปรับเปลี่ยนโครงสร้างเดิมอย่างถอนราก แนวทางการแก้ปัญหาจึงให้ความสำคัญกับกลไกตลาดและกลไกของรัฐในการแก้ปัญหา แต่มิได้ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของสาธารณะในการแก้ปัญหา ดังนั้นแนวทางแก้ปัญหาจึงไม่ตอบสนองต่อปัญหาของคนส่วนใหญ่ในสังคม และไม่ช่วยให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการควบคุมและกระจายทรัพยากร ให้เอื้อต่อความยั่งยืนทางด้านนิเวศและความเป็นธรรมทางด้านสังคมอย่างแท้จริง

สำหรับคนชั้นกลางซึ่งได้รับอิทธิพลจากอุดมการณ์เทคโนโลยีนิยม ผ่านหลักสูตรการศึกษาของรัฐ และการรณรงค์อนุรักษ์ธรรมชาติในสื่อมวลชน ได้เข้ามามีบทบาทด้านสิ่งแวดล้อมในยุคการพัฒนายั่งยืน โดยการก่อตั้งองค์กรเอกชน (NGOs) จำนวนมาก เพื่อรณรงค์เชิงสาธารณะให้มีการปฏิรูประบบโครงสร้างเดิม การเคลื่อนไหวที่แสดงถึงการปรับตัวของอุดมการณ์สิ่งแวดล้อมนิยมของคนชั้นกลางได้อย่างดี ได้แก่ การเคลื่อนไหวปกป้องคุ้มครองธรรมชาติโดยองค์กรเอกชน

ด้านสิ่งแวดล้อมบางแห่ง เช่น มูลนิธิธรรมนาถ มูลนิธิโลกสีเขียว มูลนิธิสืบ นาคะเสถียร มูลนิธิคุ้มครองสัตว์ป่าและพรรณพืชแห่งประเทศไทย¹⁴

ข้อเรียกร้องให้คุ้มครอง “สิทธิของธรรมชาติ” ขององค์กรเอกชนด้านสิ่งแวดล้อมเหล่านี้ คล้ายคลึงกับการเคลื่อนไหวตามแนวคิด “ธรรมชาตินิยม” ในตะวันตก ที่เน้นถึงแนวคิดเรื่อง “ธรรมชาติมีคุณค่าในตัวเอง” อย่างไรก็ตาม วิถีคิดของคนชั้นกลางไทยก็แตกต่างจากธรรมชาตินิยมในตะวันตก ตรงที่ธรรมชาตินิยมในสังคมตะวันตก มุ่งวิพากษ์ระบบโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองแบบเดิม และเรียกร้องให้มีการเปลี่ยนแปลงรากเหง้าของโครงสร้างที่ควบคุมระบบการผลิตและการกระจายทรัพยากร เพื่อคุ้มครองธรรมชาติจากการล้างผลาญโดยกลุ่มอำนาจและทุน ทว่าข้อเรียกร้องให้เคารพสิทธิธรรมชาติในหมู่มวลชนชั้นกลางไทย กลับเน้นการปฏิรูปโครงสร้างระบบเศรษฐกิจการเมืองเดิม และเน้นบทบาทของรัฐในการควบคุมทรัพยากรธรรมชาติมากขึ้น ดังนั้นการปรับตัวของ “ธรรมชาตินิยม” โดยคนชั้นกลาง ก็ยังคงขานรับวิถีคิดแบบเทคโนโลยีนิยมโดยรัฐเช่นเดิม ดังจะเห็นได้อย่างชัดเจนในกรณีการเคลื่อนไหวของมูลนิธิธรรมนาถ

มูลนิธิธรรมนาถก่อตั้งขึ้นเมื่อปีพ.ศ. 2530 จากการรวมตัวของอดีตพระภิกษุศรัทธา เดชธมโม ซึ่งได้ก่อตั้งวัดป่าขึ้นที่จังหวัดเชียงใหม่ ร่วมกับคนชั้นกลางระดับนำกลุ่มหนึ่ง¹⁵ เพื่ออนุรักษ์ป่าไม้

“องค์กรเหล่านี้ แม้ว่าโดยส่วนใหญ่จะเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องให้เกิดการปฏิรูปโครงสร้างเดิม และเน้นบทบาทของรัฐในการควบคุมธรรมชาติ รวมทั้งส่งเสริมบทบาทของผู้เชี่ยวชาญจากสาขาวิทยาศาสตร์ ในการจัดการสิ่งแวดล้อม แต่ในบางกรณี อาจพบว่าบางองค์กรได้รวมเคลื่อนไหวกับกลุ่มอุดมการณ์ที่เป็นคู่ขัดแย้งของรัฐด้วย การจำแนกอุดมการณ์สิ่งแวดล้อมนิยมในงานศึกษาค้นคว้านี้ จึงมิได้มุ่งหมายแบ่งแยกอย่างตายตัว แต่ได้จัดจำแนกกลุ่มอุดมการณ์จากบทบาทซึ่งองค์กรต่างๆ ได้แสดงออกอย่างต่อเนื่อง เพื่อเป็นหลักยึดในการวิเคราะห์ความแตกต่างทางอุดมการณ์

¹⁵ คนชั้นกลางที่ให้การสนับสนุนทางด้านเงินทุนแก่มูลนิธิธรรมนาถ ได้แก่ ม.ร.ว.สมานสนธิ สวัสดิวัฒน์ สุมาลี วีระไพบุญช วิค แพทย์หญิงปรีญา ทศนประดิษฐ์ อิง กาญจนวณิชย์ ม.ร.ว.สายสวัสดิ์ ทอมสัน ศิริชัย นฤมิตรเลขะการ ศิริบุตร ศิริวิจิตรานนท์ คุณหญิงมานี ศิริวรสาร อรุณและวนิดา อโณทัย การเคหะแห่งชาติ ธนาคารแห่งประเทศไทย ป่าสวายน้ำใส บริษัทบางจากปิโตรเลียม จำกัด มูลนิธิมีมสาย วารสารสารคดี Canadian Friends Service Committee, Van Melle Confectionery, Netherland, Canada Fund-Canadian Embassy, Ford Foundation, Thai-German Development Foundation, British Embassy, German Embassy, Worldwide Fund for Nature, United Nations Environmental Programme, Soropinists of Dusit, International School Bangkok, Wildlife Fund Thailand, Buddhist Community of Los Angeles, Environmental Policy Institute (New York), Thai Silk Col. Ltd. Rotary Club of Bangkok, North-South Productions, Dhammanaat Foundation, UK. Worldwide Fund for Nature, UK, American Language Center of Australia, Bangkok Float Gass, British Rainforest Group, International School Chiangmai. (มูลนิธิธรรมนาถ ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ หน้า 19-21)

ในเขตต้นน้ำลำธารทางภาคเหนือ มูลนิธิฯ ได้วิเคราะห์ปัญหาป่าไม้ว่าเกิดจากความยากจน ซึ่งทำให้ชาวบ้านและชาวเขามองป่าเป็นเงินและคอยจึงทำลายป่าไม้ ซึ่งนำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่ของรัฐมาโดยตลอด ด้วยการวิเคราะห์เช่นนี้ มูลนิธิฯ จึงกำหนดแนวทางแก้ไขปัญหา โดยประสานความร่วมมือกับเจ้าหน้าที่รัฐ โดยวัดป่าทำหน้าที่ชี้แนะทางความคิด ส่วนเจ้าหน้าที่ป่าไม้ทำหน้าที่ป้องปรามผู้ละเมิดกฎหมาย และมีชาวบ้านและชาวเขาเป็นเป้าหมายในการปราบปรามและควบคุม

นอกจากประสานความร่วมมือกับรัฐแล้ว มูลนิธิธรรมนาถยังเน้นการเผยแพร่วิถีคิดในการจัดการป่าอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ เช่น การปลูกป่า การป้องกันไฟป่า การศึกษาวิจัยการเจริญเติบโตของพืช และการศึกษาผลกระทบของการทำลายป่าต่อระบบนิเวศ การอพยพชาวเขาในเขตต้นน้ำออกจากป่า (มูลนิธิธรรมนาถ ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ : 8-11)

การเคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อมของมูลนิธิฯ ใน 2 ด้านดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า แม้คนชั้นกลางจะให้ความสนใจกับกระแสธรรมชาตินิยมจากตะวันตกมากขึ้น แต่ก็ยังคงเป็นพันธมิตรกับรัฐซึ่งมีวิถีคิดแบบอุดมการณ์เทคโนโลยีนิยมดั้งเดิม ด้วยเหตุนี้ คนชั้นกลางจึงสนับสนุนการจัดการทรัพยากรแบบรวมศูนย์โดยรัฐ และเน้นการอนุรักษ์ธรรมชาติโดยใช้ความรู้เชิงวิทยาศาสตร์เข้ามาจัดการทรัพยากร เพื่อให้มีการอนุรักษ์ได้ในระยะยาว แต่คนชั้นกลางที่เคลื่อนไหวตามแนวคิดแบบธรรมชาตินิยมก็ยังคงมิได้ให้ความสำคัญกับมิติทางด้านสิทธิมนุษยชนในการอนุรักษ์ธรรมชาติ การเผยแพร่อุดมการณ์ธรรมชาตินิยมสู่ท้องถิ่น ได้นำไปสู่ความขัดแย้งอย่างรุนแรงระหว่างชาวบ้านในเขตพื้นที่ราบของอำเภอจอมทอง กับชาวเขาบนพื้นที่สูงของดอยอินทนนท์ ในช่วงปีพ.ศ. 2541-2542 เพราะชาวบ้านและชาวเขาดังกล่าวก็ต้องการใช้น้ำเพิ่มขึ้น เพื่อปลูกพืชเชิงพาณิชย์ตามแนวทางที่ได้รับการส่งเสริมจากหน่วยงานของรัฐ แต่ชาวบ้านพื้นที่ราบซึ่งได้รับการสนับสนุนจากรัฐและมูลนิธิธรรมนาถ กลับนิยามชาวเขาให้กลายเป็นคนนอก ไม่ใช่คนไทย และเป็นศัตรูของการอนุรักษ์ ซึ่งควรจะถูกอพยพออกจากป่า (ชมรมอนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธาร ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ กอบกุล สามัคคี 2535 กลุ่มอนุรักษ์บนพื้นที่สูงจอมทอง 2542)

การนิยาม “การอนุรักษ์ธรรมชาติ” ของคนชั้นกลาง โดยอ้างหลักกฎหมายเป็นข้อพิจารณาหลัก จึงทำให้ “ชาวเขา” กลายเป็น “ผู้ทำลายป่าต้นน้ำ” ทั้งที่การใช้ป่าและน้ำของชาวพื้นที่ราบเพื่อประโยชน์ในเชิงพาณิชย์ ก็เป็นสาเหตุของความเสื่อมโทรมของป่าต้นน้ำเช่นกัน และแม้ว่าชาวเขาได้พยายามปรับตัวเพื่อร่วมอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมตามนโยบายรัฐในหลายลักษณะ เช่น การทำแนวกันไฟ การจัดเวรยามคอยตรวจตราไฟป่าร่วมกับเจ้าหน้าที่ป่าไม้ การบวชป่า การอนุรักษ์พันธุ์สัตว์ป่า การปลูกพืชยืนต้น และการทำเกษตรผสมผสาน แทนระบบเกษตรกรรมที่ส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม แต่การมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ของชาวเขา ซึ่งเป็นเหยื่อของการพัฒนา

มาตลอดกลับไม่ได้รับการยอมรับจากรัฐและคนชั้นกลาง (Anan 1998 กลุ่มอนุรักษ์บนที่สูง จอมทอง 2542)

การเคลื่อนไหวของคนชั้นกลางในกรณีอื่นๆ แสดงถึงข้อจำกัดของอุดมการณ์ธรรมาภิบาลนิยมได้อย่างดี เช่น การเคลื่อนไหวในกรณี “ทุ่งใหญ่นเรศวร” ทำให้ปัญหาสิ่งแวดล้อมกลายเป็นประเด็นทางการเมืองในเวทีสาธารณะ เนื่องจากนักศึกษาในมหาวิทยาลัยร่วมกับองค์กรเอกชน เช่น นิยมไพรสมาคม องค์กรเพื่อประชาธิปไตย และองค์กรด้านสิทธิมนุษยชน ได้ร่วมกันคัดค้าน ขนขนานนำที่ใช้อาวุธของกองทัพเข้าไปลักลอบล่าสัตว์ป่าในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าทุ่งใหญ่นเรศวร การคัดค้านครั้งนี้ได้มีการเชื่อมโยงปัญหาการทำลายธรรมชาติกับโครงสร้างทางการเมืองที่ไม่เป็นประชาธิปไตย ทำให้มองเห็นความเชื่อมโยงระหว่าง “โครงสร้างอำนาจ” กับ “ปัญหาสิ่งแวดล้อม” การเคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อมของนักศึกษาและคนชั้นกลาง ในบริบทที่สังคมไทย กำลังตื่นตัวในเรื่องโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองที่ไม่เป็นธรรมทางการเมืองนี้ มีหลายคนเชื่อว่าเป็นแรงผลักดันอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในเหตุการณ์ 14 ตุลาฯ 2516 ในปีเดียวกัน (เดชา ศิริภัทร และวิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2530 วิฑูรย์ เพิ่มพงศาเจริญ 2536 ปรีชา 2536)

อย่างไรก็ตาม การเคลื่อนไหวในกรณีทุ่งใหญ่นเรศวร กลับมิได้มีการวิพากษ์โครงสร้างการจัดการป่าโดยรัฐ ซึ่งรวมศูนย์อำนาจไว้ที่กรมป่าไม้ ทำให้มีข้อจำกัดในการดูแลป่าไม้ทั่วประเทศ และไม่สามารถควบคุมป่าได้เมื่อกลไกรัฐเองกลายเป็นผู้ละเมิดกฎหมาย การเคลื่อนไหวที่มุ่งต่อต้านวิธีคิดแบบอำนาจนิยม แต่ไม่วิพากษ์วิธีคิดแบบเทคโนโลยีนิยม จึงไม่สามารถทำความเข้าใจถึงปัญหาความเสื่อมโทรมของป่า และความขัดแย้งทางสังคมอันเนื่องมาจากการจัดการป่าได้ ทำให้การเคลื่อนไหวจบลงภายหลังรัฐบาลประกาศกฎกระทรวง เพื่อเพิ่มอำนาจให้แก่กลไกรัฐในการคุ้มครองทรัพยากรธรรมชาติมากขึ้น

ในทำนองเดียวกัน การเคลื่อนไหวคัดค้านเขื่อนน้ำโจนซึ่งเกิดขึ้นในช่วงต้นทศวรรษที่ 2530 ประกอบด้วยองค์กรที่มีความแตกต่าง¹⁶ ทำให้ยุทธวิธีในการเคลื่อนไหวหลากหลายตามไป

¹⁶ องค์กรที่เข้าร่วมคัดค้านเขื่อนน้ำโจนและเน้นการตั้งคำถามต่อผลกระทบทางด้านนิเวศ ได้แก่ มูลนิธิคุ้มครองสัตว์ป่าและพรรณพืชแห่งประเทศไทย ชมรมสภาวะแวดล้อมสยาม ชมรมนักนิเวศธรรมาภิบาล ชมรมอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ของชาติ สมาคมธรณีวิทยาแห่งประเทศไทย ชมรมคนกรุงฯ นิยมไพรสมาคม ชมรมพัฒนาสิ่งแวดล้อมศึกษา คณะกรรมการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม 15 สถาบัน ชมรมอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมของมหาวิทยาลัยต่างๆ เช่น มหาวิทยาลัยรามคำแหง มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยประสานมิตร สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าลาดกระบัง และสหพันธ์นิสิตศึกษาแห่งประเทศไทย ส่วนองค์กรที่เน้นตั้งคำถามต่อผลกระทบทางด้านสิทธิมนุษยชนควบคู่กับผลกระทบทางด้านนิเวศ ได้แก่ โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ มูลนิธิโกลบอลซีมทอง สมาคมสิทธิเสรีภาพ คณะกรรมการเผยแพร่

ด้วย¹⁷ (วรรณี พุทธิภาว 2530:30-33) และประเด็นที่มีการนำมาวิพากษ์วิจารณ์นโยบายของรัฐก็มีความหลากหลายด้วย เช่น ผลกระทบต่อระบบนิเวศ ผลกระทบต่อแหล่งโบราณคดีและแร่ธาตุ ความไม่เป็นจริงของรายงานการศึกษาความเหมาะสมของโครงการ ผลประโยชน์แอบแฝงของกลุ่มอิทธิพลที่ได้รับประโยชน์จากการสร้างเขื่อน ผลกระทบต่อชุมชนท้องถิ่น ความไม่คุ้มค่าของเขื่อนพลังน้ำ ความไม่น่าเชื่อถือของกระบวนการศึกษาผลกระทบทางด้านสิ่งแวดล้อม (กิติพร 2538 นาท ตันทวีรุฬห์ และพูนทรัพย์ สมุทรสาคร 2534 ก. และช.)

แม้ว่าการเคลื่อนไหวครั้งนี้จะสามารถผลักดันให้รัฐบาลยุติโครงการเขื่อนน้ำโจน และปลุกคนชั้นกลางให้ตื่นตัวต่อปัญหาการสร้างเขื่อนได้อย่างกว้างขวาง (ลารี โลแมน 2536) แต่การเคลื่อนไหวในครั้งนี้ก็ไม่ได้แตกต่างจากการเคลื่อนไหวในกรณีทุ่งใหญ่นเรศวรมากนัก เนื่องจากคนชั้นกลางยังคงไม่วิพากษ์โครงสร้างการจัดการทรัพยากรที่รวมศูนย์ และเน้นองค์ความรู้เชิงวิทยาศาสตร์เช่นเดิม จึงไม่สามารถผนวกเอา “ปัญหาความไม่เป็นธรรมในการเข้าถึงและการกระจายทรัพยากร” ซึ่งเป็นปัญหาพื้นฐานของกระบวนการพัฒนาในช่วง 30 ปีที่ผ่านมาได้ การเคลื่อนไหวคัดค้านเขื่อนน้ำโจน จึงแสดงถึงการปะทะระหว่างวิถีคิดแบบ “ธรรมชาตินิยม” โดยคนชั้นกลาง ซึ่งต้องการอนุรักษ์ธรรมชาติเอาไว้เพื่อประโยชน์ระยะยาว กับวิถีคิดแบบ “เทคโนโลยีนิยม” โดยรัฐ ซึ่งเน้นการแสวงประโยชน์เฉพาะหน้าจากธรรมชาติเท่านั้น

หลังจากการคัดค้านเขื่อนน้ำโจนไม่นานนัก ได้เกิดการทำอัตวินิบาตกรรมของ สิบ นาคะเสถียร หัวหน้าเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง ในปีพ.ศ. 2533 เพื่อประท้วงต่อการที่รัฐไม่ให้ความสำคัญแก่การอนุรักษ์ป่าไม้อย่างจริงจัง เหตุการณ์นี้ ได้ปลุกกระแสธรรมชาตินิยมในหมู่คนชั้นกลางอย่างกว้างขวาง เนื่องจากสิบเป็นข้าราชการผู้ซื่อสัตย์ มีประวัติการทำงานดีเยี่ยม (วันชัย ตันติวิทยาพิทักษ์ 2533) มูลนิธิสิบ นาคะเสถียร ซึ่งก่อตั้งขึ้นหลังจากนั้น ประกอบด้วยคณะกรรมการซึ่งเป็นคนชั้นกลางเกือบทั้งหมด ได้มีบทบาทอย่างสำคัญต่อการเสริมอำนาจให้แก่กรมป่าไม้ในรูปของการสนับสนุนงบประมาณ การสนับสนุนสวัสดิการเจ้าหน้าที่พิทักษ์ป่า และการเคลื่อนไหวสนับสนุนนโยบายของกรมป่าไม้ (มูลนิธิสิบ นาคะเสถียร 2534) นอกจากนี้ มูลนิธิฯ ยังมีบท

และส่งเสริมงานพัฒนา สมาคมทนายความแห่งประเทศไทย ชมรมประชาธิปไตยแห่งประเทศไทย พรรคพลังใหม่ ชมรมธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเพื่ออนาคตกาญจนบุรี สภาจังหวัดกาญจนบุรี สภาเทศบาลเมืองกาญจนบุรี กลุ่มสตรีจังหวัดกาญจนบุรี เป็นต้น

¹⁷ เช่น การจัดนิทรรศการ การรณรงค์ที่จักรยานเพื่อชักชวนให้ประชาชนร่วมคัดค้านเขื่อน การยื่นหนังสือต่อนายกรัฐมนตรี และคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมที่รับผิดชอบพิจารณารายงานผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อม การจัดทำเอกสารเผยแพร่แก่สาธารณะ การจัดสัมมนา การส่งตัวแทนเสนอข้อมูลแก่หน่วยงานของรัฐ การเผยแพร่ข้อมูลในสื่อมวลชน การเจรจาต่อรองกับตัวแทนรัฐ การจัดชุมนุมไฮปาร์คทั้งในกรุงเทพฯ และกาญจนบุรี

บาทในการคัดค้านโครงการพัฒนาของรัฐที่สร้างผลกระทบต่อป่าไม้ เช่น การคัดค้านโครงการก่อสร้างเขื่อนพลังน้ำและโครงการก่อสร้างถนนในเขตป่าอนุรักษ์ โครงการนำพื้นที่ป่าไปออกเอกสารสิทธิ์ตามนโยบายปฏิรูปที่ดินหรือสปก.4-01 โครงการให้เช่าพื้นที่ป่าเพื่อปลูกสวนป่า (รตยา จันทร์เทียร 2538) บทบาทของมูลนิธิสืบนาคะเสถียร จึงเน้นการตรวจสอบรัฐ เพื่อให้รัฐทำหน้าที่อนุรักษ์ธรรมชาติอย่างจริงจังมากขึ้น อย่างไรก็ตาม มูลนิธิฯ ก็ได้วิพากษ์โครงสร้างการจัดการทรัพยากรแบบรวมศูนย์ และการให้หลักการเชิงวิทยาศาสตร์มาจัดการธรรมชาติ จึงทำให้มีข้อจำกัดในการอธิบายปัญหาการทำลายสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากกลไกของรัฐและระบบตลาด รวมถึงทำให้ละเลยมิติเรื่องความเป็นธรรมในการจัดการทรัพยากรด้วย

2.4 การโต้แย้งระหว่างสิ่งแวดล้อมนิยมบนหลักการเชิงวิทยาศาสตร์กับสิ่งแวดล้อมนิยมบนหลักจารีตประเพณี ในกระแสการพัฒนายั่งยืน

ในบริบทของการพัฒนายั่งยืน ได้เกิดการก่อรูปของสิ่งแวดล้อมนิยมอีกแนวหนึ่ง ซึ่งประยุกต์หลักการเชิงจารีตประเพณีของท้องถิ่น ผสมผสานกับแนวคิด “นิเวศมนุษย์” “เศรษฐศาสตร์การเมือง” และ “นิเวศวิทยาการเมือง” ได้แก่สิ่งแวดล้อมนิยมแนว “สังคมนิยมเชิงนิเวศ” (Eco-Socialism) ซึ่งมีลักษณะแตกต่างจากอุดมการณ์เทคโนโลยีนิยมและชาตินิยม ซึ่งเป็นแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมกระแสหลักอย่างชัดเจน

แนวคิด “นิเวศมนุษย์” (Human Ecology) ให้ความสนใจศึกษาสัมพันธภาพระหว่างสังคมนับสิ่งแวดล้อม เพื่อมุ่งหาคำอธิบายว่าการปรับตัวของมนุษย์ในเงื่อนไขสภาพแวดล้อมที่ต่างกักันเกิดขึ้นได้อย่างไร การที่แนวคิดนี้ให้ความสนใจศึกษาการปรับตัวจึงได้รับอิทธิพลจากทฤษฎีวิวัฒนาการ และมุ่งอธิบายความเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติจากหลักการเชิงวิทยาศาสตร์ การนำทฤษฎีการปรับตัว (Adaptation Theory) มาอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ทำให้เกิดคำอธิบายว่า การปรับตัวของมนุษย์ในสภาพสิ่งแวดล้อมเป็นกระบวนการที่ประนีประนอมมากกว่าจะเป็นกระบวนการที่มีความขัดแย้งและมีการตอบโต้ตอรอง เนื่องจากสมมติฐานของทฤษฎีการปรับตัวเชื่อว่าความเปลี่ยนแปลงในสภาพแวดล้อม เพียงทำให้เกิดการปรับตัวในระดับพฤติกรรม ระดับกายภาพ และระดับพันธุกรรม ซึ่งนักมานุษยวิทยาให้ความสนใจเฉพาะการปรับตัวทางด้านพฤติกรรม ซึ่งเป็นการตอบโต้ที่มีฐานมาจากการเรียนรู้ มากกว่าจะศึกษาการปรับตัวในด้านอื่นๆ ซึ่งเป็นการตอบโต้ที่มีฐานมาจากพันธุกรรม (ฉลาดชาย 2538 ข.)

นักมานุษยวิทยาแขนง “นิเวศวัฒนธรรม” (Cultural Ecology) ได้เสนอวิธีการแห่งนิเวศวัฒนธรรม บนพื้นฐานความคิดว่าสิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรมไม่ใช่สองสิ่งที่ยกขาดจากกัน แต่เกี่ยวข้องและปฏิสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อน ภายใต้เงื่อนไขของพื้นที่เฉพาะที่ใดที่หนึ่ง จุดเน้นจึงอยู่ที่

การศึกษากระบวนการตอบโต้ของกลุ่มคนที่แสดงออกในทางวัฒนธรรม ได้แก่ การปรับตัวทางด้านเทคโนโลยี การปรับตัวทางด้านการจัดองค์กร และการปรับตัวทางด้านอุดมการณ์ ซึ่งเป็นพฤติกรรมที่ถูกกำหนดขึ้นอย่างมีแบบแผน และเป็นพฤติกรรมร่วมที่ปฏิบัติกันมานานจนกลายเป็นประเพณี จากการที่ “นิเวศวัฒนธรรม” มุ่งอธิบายการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมจากหลักฐานทางวัฒนธรรม ทำให้นักคิดในสำนักนี้ให้ความสำคัญกับการค้นหาเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมอย่างมาก จูเลียน สจวร์ต (Julian Steward) นักคิดคนสำคัญถึงกับเสนอให้ค้นหา “แก่นทางวัฒนธรรม”¹⁸ (Cultural Core) ซึ่งเชื่อว่าเป็นเงื่อนไขที่กำหนดความสามารถในการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมของแต่ละกลุ่มวัฒนธรรม (ฉลาดชาย 2538 ค.)

ด้วยเหตุที่แนวคิดนิเวศวัฒนธรรมให้ความสำคัญกับการทำความเข้าใจจิตสำนึกทางวัฒนธรรมและความมีเหตุผลของแต่ละชุมชนท้องถิ่น ที่ทำหน้าที่เสมือนหนึ่งกลไกในการปรับตัวของมนุษย์ให้เข้ากับสภาพแวดล้อม เพื่อรักษาดุลยภาพและความมั่นคงของการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกัน แนวการศึกษาจึงถูกเรียกว่า “การจัดการทรัพยากรในเชิงจิตสำนึก” ซึ่งให้ความสนใจศึกษาระบบความคิด จิตสำนึกระบบศีลธรรม จักรวาลวิทยา ระบบคุณค่าและพฤติกรรม ซึ่งมักแสดงออกผ่านการจัดการองค์กร และการจัดการเชิงระบบ ในกิจกรรมเกี่ยวกับการดำรงชีวิตด้านต่างๆ ที่เชื่อมโยงกับบริบทและเงื่อนไขของพื้นที่ในระบบนิเวศ ดังนั้นแนวการศึกษานี้มักศึกษาระบบนิเวศและวัฒนธรรมอย่างมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันเสมอ

สำหรับแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมือง (Political Economy) เป็นแนวคิดที่มุ่งตั้งคำถามกับความสัมพันธ์ในเชิงโครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมือง ซึ่งเป็นการใช้อำนาจในการจัดสรรทรัพยากรอย่างไม่เท่าเทียมระหว่างกลุ่มทางสังคม โดยมุ่งทำความเข้าใจกระบวนการ ระบบการทำงาน และกลไกของการขยายอำนาจรัฐ ที่ปรากฏอยู่ในแนวนโยบาย กฎหมาย และการปฏิบัติการที่เกิดขึ้นจริงในระดับต่างๆ ตั้งแต่ระดับมหภาคจนถึงระดับท้องถิ่น ซึ่งมีผลกระทบต่อการใช้และการจัดการทรัพยากร ตลอดจนกระบวนการและกลไกของระบบตลาด ที่อาศัยความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับอำนาจรัฐ เพื่อสร้างความได้เปรียบในการใช้ทรัพยากร โดยพยายามวิเคราะห์หาสาเหตุแห่งความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากรและความเสื่อมโทรมของทรัพยากรในระดับโครงสร้าง การที่แนวคิดแบบเศรษฐศาสตร์การเมืองให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์เชิงโครงสร้างอย่าง

¹⁸ นิเวศวิทยาวัฒนธรรมให้ความสำคัญกับการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งแวดล้อมกับเทคโนโลยี ทั้งที่มีลักษณะเอาประโยชน์จากธรรมชาติและเพื่อการผลิต นอกจากนี้ ยังมุ่งศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างประเพณีกับเทคโนโลยี และขอบเขตของผลกระทบที่ประเพณีมีต่อด้านอื่นๆ ของวัฒนธรรม (ฉลาดชาย 2538ค.)

มาก ทำให้เน้นมุมมองและพลังที่มาจากภายนอกชุมชนท้องถิ่น มากกว่าจะพยายามทำความเข้าใจกับมุมมองและพลังของชุมชนท้องถิ่น ข้อเสนอสำหรับแก้ปัญหาจึงมักเป็นการเปลี่ยนแปลงในระดับโครงสร้าง โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงนโยบายรัฐเกี่ยวกับแผนการใช้ทรัพยากรและกฎหมายที่เกี่ยวข้อง ซึ่งไม่ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นอย่างแท้จริง

ส่วนแนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง (Political Ecology) เป็นแนวคิดที่มีพื้นฐานความคิดว่าระบบนิเวศทางธรรมชาติและระบบสังคมของมนุษย์นั้นสามารถอยู่ร่วมกันได้ แต่ก็ตั้งคำถามด้วยว่า สาเหตุใดทำให้สังคมของมนุษย์ยังคงทำลายสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ โดยที่มุมมองทั้งสองเกี่ยวข้องและเป็นเงื่อนไขของกันและกัน การศึกษาแนวนี้มีสมมติฐานว่า ความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคมที่มีความขัดแย้งและความไม่เท่าเทียมกันในการเข้าถึงทรัพยากร ทำให้มีการกีดกันกลุ่มชนบางกลุ่มจากการเข้าถึงทรัพยากร ขณะที่เปิดโอกาสให้อีกบางกลุ่มชนมีอำนาจแสวงประโยชน์จากทรัพยากรได้มากกว่ากลุ่มอื่นๆ จนนำไปสู่ปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรและความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อม

แนวการศึกษาที่จึงหันมาใช้วิธีการศึกษาเชิงวิพากษ์วิจารณ์ เพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคมที่มีความสลับซับซ้อนและแตกต่างหลากหลายอย่างมากในแต่ละพื้นที่ โดยให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ใน 3 ด้านหลักๆ อย่างเชื่อมโยง ได้แก่ ความสัมพันธ์ในเชิงโครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมืองของการใช้อำนาจ ความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งกันเกี่ยวกับอำนาจและสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร และความสัมพันธ์ด้านความเคลื่อนไหวของอำนาจที่เห็นได้จากกระบวนการทางสังคมของการสร้างและนิยามความหมาย พร้อมทั้งการต่อรองเกี่ยวกับความชอบธรรมในการเข้าถึงทรัพยากร

ในระยะแรก แนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองจะเน้นการศึกษาความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งเกี่ยวกับอำนาจและสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร ซึ่งส่งผลกระทบต่อการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ โดยมุ่งวิเคราะห์ความซับซ้อนของทรัพยากร พร้อมๆ กับความซับซ้อนของบริบทและเงื่อนไข ทั้งในประวัติศาสตร์และปัจจุบัน ทั้งในเชิงโครงสร้างและในเชิงปฏิบัติการจริงในท้องถิ่น ที่นำไปสู่ความขัดแย้งในการควบคุมและจัดการทรัพยากรในระดับต่างๆ ซึ่งรวมถึงความขัดแย้งที่เกี่ยวกับการเข้าใจความหมายของสิทธิที่แตกต่างกัน และการซ้อนทับกันของสิทธิต่างๆ เช่น ระหว่างสิทธิตามกฎหมายและสิทธิตามจารีตประเพณีของท้องถิ่น การกีดกันสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรของชนบางกลุ่ม ความขัดแย้งระหว่างหน่วยทางสังคมต่างๆ เช่น ระหว่างรัฐกับชุมชนท้องถิ่น และความขัดแย้งภายในชุมชน เพื่อทำความเข้าใจถึงพลังและกระบวนการแก้ไขความขัดแย้ง ตลอดจน

แสวงหาแนวทางในการปรับเปลี่ยนเงื่อนไขที่จะช่วยให้มีการจัดการทรัพยากรอย่างเป็นธรรมและยั่งยืน

การศึกษาแนวโน้วศวิทยาการเมืองในระยะต่อๆ มา จะให้ความสนใจศึกษาความสัมพันธ์ซึ่งเกี่ยวกับกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ของผู้ที่ได้รับผลกระทบจากโครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมือง ในการสร้างและการนิยามความหมาย ตลอดจนการต่อรองในด้านความชอบธรรมของอำนาจในการเข้าถึงทรัพยากร โดยเน้นการศึกษาถึงพลวัตและมุมมองของชุมชนท้องถิ่น ผ่านปฏิบัติการและขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมและวัฒนธรรม เพื่อเปิดเวทีในการแสดงความคิดเห็นและการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร

นอกจากนั้นแนวการศึกษาโน้วศวิทยาการเมือง ยังให้ความสำคัญกับการศึกษาพลวัตของปฏิบัติการต่างๆ ในท้องถิ่น ที่แสดงถึงศักยภาพของชุมชน ในการสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมาใช้ในการอนุรักษ์ทรัพยากร ซึ่งถือเป็นปฏิกริยาตอบโต้และต่อรองกับพลังอำนาจต่างๆ ในสังคม พร้อมๆ กับการศึกษาถึงกระบวนการการสร้างและการนิยามความหมายของสิทธิประเภทใหม่ๆ ที่จะช่วยสร้างความชอบธรรมในการเข้าถึงทรัพยากร โดยผ่านวาทกรรมหรือการโต้เถียงเชิงอุดมการณ์และศีลธรรมในสังคม เช่น ความหมายของสิทธิชุมชนท้องถิ่น และสิทธิของกลุ่มชาติพันธุ์ เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อทำความเข้าใจกับเงื่อนไขต่างๆ ที่ผลักดันให้เกิดกระบวนการของชุมชน ในการปรับความสัมพันธ์เชิงอำนาจใหม่กับพลังอำนาจอื่นๆ ในสังคม (อานันท์ 2543)

○ สิ่งแวดล้อมนิยมบนฐานคิดใหม่ก่อรูปขึ้นอย่างชัดเจนครั้งแรก ในการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อคัดค้านโครงการก่อสร้างเขื่อนผามอง¹⁹ ในปี พ.ศ. 2518 เมื่อกลุ่มควงแก้ว ซึ่งเป็นกลุ่มองค์กรเอกชนจากประเทศแคนาดา ได้ร่วมมือกับกลุ่มนักวิชาการไทยนำโดยเสน่ห์ จามริก และคณะนักศึกษจากมหาวิทยาลัยต่างๆ จัดงานสัมมนาเรื่อง “เขื่อนผามอง” ขึ้น นับเป็นครั้งแรกที่ตัวแทนชาวบ้านผู้ได้รับผลกระทบโดยตรงจากโครงการสร้างเขื่อน ได้มีเวทีที่จะตั้งคำถามต่อโครงสร้าง

¹⁹ โครงการเขื่อนผามอง เป็นโครงการเขื่อนอเนกประสงค์ขนาดใหญ่ที่สร้างกันลำน้ำโขง ที่อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย ซึ่งจะทำให้ชาวบ้านอีสานกว่า 400,000 คนต้องอพยพย้ายออกจากถิ่นที่อยู่เดิม และทำให้ผืนดินอุดมสมบูรณ์ที่มีอยู่ไม่มากนักในภาคอีสาน ต้องถูกน้ำท่วมถึง 2.5 ล้านไร่ เนื่องจากโครงการนี้เป็นโครงการระหว่างชาติ ริเริ่มโดยองค์การพัฒนาเศรษฐกิจแห่งเอเชียอาคเนย์ การรับรู้ข้อมูลเกี่ยวกับโครงการจึงเป็นไปได้ยากมากสำหรับคนในท้องถิ่น ประกอบกับการที่โครงการนี้อ้างว่าจะเอื้อประโยชน์ให้แก่ประเทศไทยอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นการได้พลังงานไฟฟ้า การเพิ่มพื้นที่เพาะปลูก การประมง การคมนาคมทางน้ำ การชลประทาน การป้องกันอุทกภัย ทำให้รัฐบาลไทยผลักดันโครงการอย่างเต็มที่ และมีได้ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของสาธารณะ โดยเฉพาะชาวบ้านผู้ได้รับผลกระทบโดยตรง (ไพจง 2519)

ไพจง 2519
และสาร
1/10/2519
ส.ไพจง
ม.ม.ม.ม.ม.
ร.ร.ร.ร.ร.

เศรษฐกิจการเมือง ซึ่งสร้างความไม่เท่าเทียมในการใช้ทรัพยากรระหว่างกลุ่มทางสังคมอย่างชัดเจน นอกจากนี้ ยังมีการตั้งคำถามกับนโยบายการพัฒนาที่ขัดแย้งกันเอง ซึ่งด้านหนึ่งเน้นใช้ทรัพยากรเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจ แต่อีกด้านหนึ่งกลับอ้างถึงการอนุรักษ์ธรรมชาติ ซึ่งนำไปสู่ความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรและความล้มเหลวในการรักษาความยั่งยืนของธรรมชาติ นอกจากนี้ การเลือกปฏิบัติของเจ้าหน้าที่รัฐซึ่งเกรงกลัวอิทธิพลท้องถิ่น แต่กลับเข้มงวดกับชาวบ้าน ทำให้สิทธิในการใช้ทรัพยากรของท้องถิ่นถูกละเมิดโดยกลไกรัฐ (ไพจง ไหลสกุล (บก.) 2519:1-66)

ยิ่งไปกว่านั้น ในระหว่างการสัมมนาได้เกิดเหตุการณ์น่าสะเทือนใจกับครอบครัวของ “ทองปาน” ชาวนาคนหนึ่งที่เข้าร่วมสัมมนา ซึ่งวัยหนุ่มเคยถูกอพยพจากถิ่นฐานเดิม เพื่อหลีกเลี่ยงให้แก่อเมริกันมาแล้ว แต่ในวัยกลางคนกลับหนีไม่พ้นผลกระทบจากเขื่อนอีกแห่งหนึ่ง เขื่อนจึงเป็นสาเหตุแห่งความล้มเหลวของครอบครัวของเขา ดังที่เขาเล่าว่า “ในฤดูแล้งไปขอให้เจ้าหน้าที่ปล่อยน้ำก็ได้ พอเจ้าหน้าที่ไม่ต้องการน้ำ เจ้าหน้าที่ก็ดับปล่อยน้ำเข้านาเพื่อรักษาเขื่อน เจ้าหน้าที่เขาบอกน้ำในเขื่อนต้องไม่มากไป ไม่น้อยไป เขื่อนสร้างมาราคาแพง ต้องรักษาให้ดี แต่ถ้าไม่ได้ทำนาอีกปีนี้ เห็นทีนาจะหลุดจํานอง”²⁰ (คณะภคพยตรีอีสาน 2520)²¹

²⁰ ดร.นาท ดันทวีรัตน์ และดร. พูนทรัพย์ สมุทรสาคร (2534) ได้ชี้ให้เห็นความเป็นมายาคติของวาทกรรมเขื่อนของรัฐที่สร้างภาพ “เขื่อนอเนกประสงค์” โดยอ้างว่าเขื่อนสามารถผลิตไฟฟ้าพร้อมกับให้บรรดประโยชน์ในด้านการผลิตประปาและการป้องกันอุทกภัย ซึ่งขัดแย้งกับความเป็นจริง เนื่องจากความต้องการน้ำเพื่อการเกษตร และความต้องการพลังงานเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้า มักจะไปด้วยกันไม่ได้ เพราะเขื่อนจำเป็นต้องกักเก็บน้ำให้มากพอที่จะใช้ผลิตไฟฟ้าในหน้าแล้ง ดังนั้นเขื่อนจึงไม่สามารถปล่อยน้ำเพื่อการชลประทานตามที่เกษตรกรร้องขอได้ แต่ในฤดูฝนซึ่งน้ำในอ่างเก็บน้ำสูงขึ้น และเกษตรกรไม่ต้องการน้ำ กลับเป็นช่วงเวลาที่เขาจะเร่งปล่อยน้ำออกมาผลิตกระแสไฟฟ้า เขื่อนจึงมิได้สร้างขึ้นเพื่อตอบสนองประโยชน์อย่างหลากหลายดังที่รัฐกล่าวอ้าง แต่เขื่อนขนาดใหญ่ล้วนสร้างขึ้นเพื่อเป้าหมายในการผลิตกระแสไฟฟ้าเป็นหลัก

²¹ ภาพยนตร์เรื่องทองปาน เป็นภาพยนตร์ขาวดำขนาด 16 มม. ความยาว 60 นาที สร้างโดยคณะภคพยตรีอีสาน เขียนบทโดยลาว คำหอม โดยมีไมค์ มอนโด อดีตนักข่าวของฟาร์อีสเทิร์นอีคอนอมิคส์วิฟ กำกับการแสดงฝ่ายต่างประเทศ และสุรชัย จันทิมาธรและคณะเพื่อนแห่งวงดนตรีคาราวาน กำกับการแสดงฝ่ายไทยและร่วมแสดง (สิงห์ ณ สนามหลวง 2529:178-190) ภาพยนตร์เรื่องนี้อาศัยเค้าโครงเรื่องจริงของชีวิตชาวนาธรรมดาคนหนึ่ง แต่กลับสะท้อนให้เห็นถึงความเหลื่อมล้ำของโครงสร้างการพัฒนา ที่แย่งชิงทรัพยากรไปจากคนยากจนในชนบท เพื่อสร้างผลประโยชน์ให้แก่ภาคเมือง และแสดงให้เห็นถึงความพยายามในการปรับตัวของชาวบ้าน ในชนบท เพื่อต่อสู้กับกระบวนการปิดกั้นทรัพยากรของส่วนรวมในทุกวิถีทาง เช่น เมื่อที่นาถูกยึดเพราะไม่มีน้ำสำหรับการเพาะปลูกในหน้าแล้ง และนาถูกน้ำจากเขื่อนท่วมในหน้าฝน จนมีหนี้สินล้นพ้นตัว ทองปานและภรรยาที่ดิ้นรนไปขายแรงงานในเมือง ทำงานทุกอย่างเท่าที่จะมีช่องทางอยู่รอด เช่น ถีบสามล้อรับจ้าง เป็นกรรมกรก่อสร้าง รับจ้างเลี้ยงเปิดไก่ ขกมวย ทำงานในโรงงาน ทว่าโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองที่เขาเปรียบคนจน ก็ทำให้ชาวบ้านอย่างเขาไม่สามารถดิ้นรนให้พ้นไปจากความยากจนได้ ภรรยาของทองปานซึ่งทำงานในโรงงาน

ทองปานจึงเป็นตัวแทนของชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่นซึ่งถูกกีดกันไม่ให้เข้าถึงทรัพยากร อันเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดภาวะยากจนซ้ำซาก แม้ว่าทองปานจะดิ้นรนต่อสู้เพื่อให้สามารถเข้าถึงทรัพยากรอย่างไม่ท้อถอย แต่ยิ่งเข้าสู่ระบบทุนนิยมมากขึ้นเท่าใด เขาก็ยิ่งดิ้นลงสู่ห้วงเหวของความยากจนมากขึ้นเท่านั้น เนื่องจากโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองที่จัดการทรัพยากรอย่างเหลือมล้ำ ได้กำหนดให้ทรัพยากรและแรงงานในชนบทมีไว้เพื่อเป็นปัจจัยการผลิตหล่อเลี้ยงความเติบโตของภาคเมือง

โศกนาฏกรรมที่เกิดขึ้นกับครอบครัวของทองปาน จึงเป็นแรงผลักดันให้เวทีสัมมนาเชื่อมโยงโครงสร้างอำนาจที่จัดการทรัพยากรอย่างไม่เป็นธรรม กับปัญหาความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากร เช่น บัวย อังภาภรณ์ และสุลักษณ์ ศิวลักษณ์ ได้วิพากษ์การจัดการทรัพยากรที่รวมศูนย์ ซึ่งทำให้ชนบทสูญเสียสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร แต่กลับจัดสรรผลประโยชน์จากการพัฒนาให้แก่ภาคเมือง นักศึกษามหาวิทยาลัย ได้ตั้งคำถามต่อวิถีคิดแบบเสรีนิยมที่กลุ่มอำนาจนำมาใช้พัฒนาเศรษฐกิจ ซึ่งทำให้กลุ่มอำนาจสามารถเข้าถึงและตัดตรงประโยชน์จากทรัพยากรในชนบทได้อย่างเสรี โดยที่คนส่วนใหญ่ไม่สามารถทัดทานอำนาจของคนจำนวนน้อยได้ และไม่สามารถกำหนดว่าทรัพยากรควรจะถูกใช้อย่างไร (ไพจิตร 2519 และคณะภคยตรีอีสาน 2520)

การตั้งคำถามต่อแนวคิดในการพัฒนาที่มุ่งใช้เทคนิคความรู้เชิงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีตัดตรงประโยชน์จากทรัพยากรในท้องถิ่น เพื่อสร้างความมั่งคั่งให้แก่ภาคเมือง ทำให้ “ปัญหาสิ่งแวดล้อม” และ “ปัญหาสังคม” ถูกวิเคราะห์ร่วมกันในฐานะกระบวนการพัฒนาที่ไม่สมดุล ทำให้เกิดข้อเรียกร้องให้รัฐคำนึงถึงมิติทางด้านยั่งยืนทางด้านนิเวศ ควบคู่กับความเป็นธรรมทางสังคมในการจัดการทรัพยากรมากขึ้น

การเคลื่อนไหวตามแนวคิดสังคมนิยมเชิงนิเวศ ยังปรากฏในการคัดค้านโครงการก่อสร้างกระเช้าลอยฟ้าขึ้นสู่ออยสุเทพ ที่จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งถูกผลักดันครั้งแรกเมื่อปีพ.ศ. 2524 การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยได้หยิบยกโครงการนี้ขึ้นมาอีกครั้ง และเปิดให้ภาคเอกชนเข้ามีส่วนร่วมลงทุน เพื่อผลักดันโครงการให้เสร็จสิ้นทันเฉลิมฉลองปีแห่งการท่องเที่ยวไทยพ.ศ. 2530 การผลักดันโครงการครั้งนี้ ทำให้เกิดกระแสการคัดค้านอย่างชัดเจนจากพระสงฆ์และฆราวาสในล้าน

อุตสาหกรรมได้ล้มป่วยเป็นโรคทางเดินหายใจ และไม่สามารถร้องขอค่าชดเชยสุขภาพจากเจ้าของโรงงานหรือหน่วยงานของรัฐได้ ในขณะที่เธอก็ไม่สามารถละทิ้งภาระการเป็นแม่บ้านแม่ในยามป่วยหนัก ทำให้ร่างกายทรุดโทรมและเสียชีวิตลงในวันเดียวกับที่ทองปานไปร่วมสัมมนาเรื่องเขื่อนผามองพอดี คำสั่งเสียที่เธอฝากไว้ก่อนตายว่า “อยากได้ความมาช่วยไถนาแทนแรงคน” กับภาระการเลี้ยงดูลูกอีก 4 คน ซึ่งทองปานจะต้องแบกรับโดยลำพัง ภาพยนตร์เรื่องนี้ได้ออกเผยแพร่สู่สาธารณชนทั้งในและต่างประเทศเมื่อปีพ.ศ. 2520 แต่เป็นที่รับรู้เฉพาะในแวดวงปัญญาชนตามมหาวิทยาลัยเป็นหลัก

นา ภายใต้การนำของ “ชมรมเพื่อเชียงใหม่” ซึ่งมีสมาชิกส่วนใหญ่เป็นคนชั้นกลางในเมืองเชียงใหม่ และมีนักวิชาการและนักศึกษาในมหาวิทยาลัยเชียงใหม่เป็นแกนนำ ร่วมด้วยชาวพุทธในล้านนา (สมโชติ อ๋องสกุล 2529)

แม้ฝ่ายที่สนับสนุนโครงการฯ จะเห็นว่าฝ่ายคัดค้านโครงการฯ เป็นพวก “อนุรักษนิยม” ที่มุ่งต่อต้านความทันสมัย (วิชณี บุณนาค 2530) แต่ฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยกับการก่อสร้างโครงการฯ กลับวิพากษ์แนวคิดในการพัฒนาอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวของรัฐ ที่ให้คุณค่า “ธรรมชาติ” เป็นเพียง “สินค้า” โดยมีได้คำนึงถึงคุณค่าเชิงวัฒนธรรมของดอยสุเทพ ทั้งที่ชาวล้านนาแต่โบราณ เช่น ชาวลัวะที่อาศัยอยู่แถบดอยสุเทพในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 14 เชื่อว่าดอยสุเทพเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์เป็นที่อยู่ของภูเขาวสุเทพ ผู้มีบุญและผู้มีฤทธิ์ที่อาศัยอยู่บนดอยนี้และผู้ตั้งชุมชนโบราณที่บริเวณเชิงดอย ดอยสุเทพยังเป็นที่สถิตของวิญญาณผีปู่แสะย่าแสะ หรือบรรพบุรุษของมวลมนุษย์ในคติความเชื่อของชาวลัวะ การขุดพบพระเจดีย์เก่าแก่องค์หนึ่งอันเป็นที่สถิตของพระบรมสารีริกธาตุบริเวณเหนือวัดพระธาตุปัจจุบันขึ้นไป ตลอดจนการพบร่องรอยของการนับถือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์หลายแห่งบนดอยแห่งนี้ ยังเป็นเครื่องหมายบ่งบอกให้รู้ว่า ดอยสุเทพทั้งดอยเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ในคติทางพุทธศาสนามาช้านาน ปัจจุบันดอยสุเทพยังเป็นที่ตั้งของพระธาตุ อันเป็นสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนาซึ่งศักดิ์สิทธิ์ตามคติของชาวพุทธ วัดพระธาตุดอยสุเทพจึงช่วยธำรงรักษาความศักดิ์สิทธิ์ของดอยสุเทพที่มีมาช้านานไว้ในปัจจุบัน (นิธิ 2534:10-14)

คุณค่าของดอยสุเทพในเชิงวัฒนธรรม เริ่มเปลี่ยนแปลงไปเมื่อมีการตัดถนนสู่ดอยสุเทพซึ่งทำให้คนทั่วไปสามารถเข้าถึงดอยสุเทพในความหมายใหม่ นั่นคือการเป็นสถานที่ท่องเที่ยว การท่องเที่ยวที่เน้นคุณค่าของดอยสุเทพในเชิงพาณิชย์ และไม่ให้คุณค่าแก่มิติทางวัฒนธรรมที่ดอยสุเทพเป็นตัวแทนอยู่ ได้สร้างความชอบธรรมให้แก่การบุกรุกจับจองดอยสุเทพเป็นสถานที่ตั้งร้านค้าเป็นที่อยู่อาศัยและเป็นสถานที่ราชการ ซึ่งการใช้พื้นที่ดอยสุเทพในกิจกรรมใหม่ๆ นี้ ได้นำมาซึ่งความเสื่อมโทรมแก่ดอยสุเทพอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน (นิธิ 2529)

การแปรรูปธรรมชาติให้กลายเป็นสินค้าของอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว ไม่เพียงเป็นกระบวนการทุบทำลายความหมายทางวัฒนธรรมที่ธรรมชาติเป็นตัวแทนอยู่เท่านั้น แต่นโยบายการท่องเที่ยวที่มุ่งตัดแปลงวัฒนธรรมท้องถิ่นให้ถูกใจนักท่องเที่ยว ยังเป็นการเชิดชูวัฒนธรรมของนักท่องเที่ยวให้มีความสำคัญเหนือกว่าวัฒนธรรมของท้องถิ่น ซึ่งเป็นการทุบทำลายวัฒนธรรมของท้องถิ่นอย่างขาดความรับผิดชอบอีกด้วย การทำให้ธรรมชาติกลายเป็นเพียงสินค้าจึงนำความเสื่อมสลายมาสู่ระบบนิเวศและวัฒนธรรมของท้องถิ่น และกำลังถูกตั้งคำถามมากขึ้นทุกขณะว่า เป็นการสร้างผลประโยชน์ให้แก่ใคร เนื่องจากการส่งเสริมอุตสาหกรรมท่องเที่ยวที่ผ่านมาโดยตลอด

เป็นการทำธุรกิจแบบพึ่งพา ต้องนำเข้าวัตถุดิบ และเงินลงทุนจากต่างประเทศ นอกจากนี้ ผลกำไรยังถูกส่งออกไปต่างประเทศอีกด้วย (นิติ 2530)

การทำนเจ้าคุณพระโพธิ์ รังสี รองเจ้าคณะเชียงใหม่ในขณะนั้น ได้เรียกร้องให้เจ้าอาวาสวัดดอยสุเทพทบทวนแนวคิดในการก่อสร้างโครงการฯ ใหม่ โดยให้เหตุผลว่าพระธาตุดอยสุเทพอยู่ภายใต้การควบคุมของคณะกรรมการพระอารามหลวง การดำเนินการใดๆ ที่กระทบต่อพระธาตุจึงต้องได้รับการเห็นชอบจากส่วนรวมก่อน (หนังสือพิมพ์ไทยนิรส์ 16 พ.ค. 2529) แสดงถึงการใช้อำนาจของท้องถิ่นเข้าควบคุมทรัพยากรซึ่งถือว่าเป็นสมบัติของส่วนรวม (Local Control)

การคัดค้านโครงการกระเช้าลอยฟ้าครั้งนี้ จึงแสดงให้เห็นว่าคนท้องถิ่นล้าหน้าให้คุณค่าแก่ทรัพยากรธรรมชาติในแง่นามธรรมความคิดด้วย มิใช่ในแง่การแสวงประโยชน์เท่านั้น การที่ธรรมชาติถูกให้ความหมายในเชิงจิตสำนึกทางวัฒนธรรม ในฐานะรากฐานของการดำรงชีวิตของชุมชนและระบบนิเวศในท้องถิ่น เพื่อตอบโต้กับกระบวนการแย่งยึดทรัพยากรไปจากท้องถิ่น จึงเป็นการประยุกต์ใช้แนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม เพื่อตอบโต้แนวคิดแบบเทคโนโลยีนิยมของรัฐ ซึ่งยึดถืออรรถประโยชน์จากธรรมชาติเพียงด้านเดียว ผลของการยืนยันถึงคุณค่าทางวัฒนธรรมของดอยสุเทพต่อชีวิตคนท้องถิ่น ทำให้โครงการก่อสร้างกระเช้าลอยฟ้าไม่สามารถสร้างที่ดอยสุเทพได้ ตราบจนถึงปัจจุบัน

ตั้งแต่ปีพ.ศ. 2520 เป็นต้นมา บริบททางสังคมการเมืองที่ทำให้สิ่งแวดล้อมนิยมแนวสังคมนิยมแนวนี้เกิดการปรับตัวอย่างชัดเจน เกิดจากปัจจัย 3 ประการ ได้แก่ ปัจจัยที่หนึ่ง การศึกษาวิจัยที่มุ่งแสดงให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากร ควบคู่กับการแสดงให้เห็นถึงกระบวนการตอบโต้ของชุมชนท้องถิ่นต่อการควบคุมทรัพยากรอย่างรวมศูนย์ ปัจจัยที่สอง การที่องค์กรพัฒนาเอกชนจำนวนหนึ่งได้เข้ามามีบทบาทในการหนุนเสริมศักยภาพของชุมชน เพื่อต่อรองกับการพัฒนาของรัฐ ปัจจัยที่สาม การตีความปรัชญาพุทธศาสนาใหม่ ให้เอื้อต่อการพิทักษ์สิ่งแวดล้อมและการสร้างสรรค์ความยุติธรรมทางสังคมมากขึ้น

สำหรับปัจจัยข้อแรก ได้แก่บทบาทของการศึกษาวิจัย ที่ทำให้อุดมการณ์สังคมนิยมแนวนี้ปรากฏอย่างชัดเจนได้แก่ งานศึกษาของ Michel Moerman (1968) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าระบบการจัดการที่ดินในสังคมไทยไม่ได้วางอยู่บนหลักกฎหมาย แต่วางอยู่บนหลักจารีตประเพณีซึ่งผูกพันอยู่กับระบบเครือญาติและการสืบทอด งานวิจัยภาคสนามอีกหลายชิ้นในเวลาต่อมา ยืนยันว่าชุมชนท้องถิ่นมีระบบการจัดการทรัพยากรที่ซับซ้อนอยู่แล้วก่อนที่รัฐจะอ้างสิทธิเหนือทรัพยากรในท้องถิ่น

งานศึกษาหลายชิ้นในทศวรรษที่ 2520 แสดงให้เห็นว่า นโยบายการพัฒนาที่ถูกนำเข้าสู่ชนบทและพื้นที่สูง ได้ทำให้การจัดการทรัพยากรบนหลักจารีตประเพณีอ่อนแอลง เช่น นโยบายการปฏิรูปที่ดินซึ่งเน้นความมั่นคงในการถือครอง บนสมมติฐานที่เชื่อว่าการถือครองที่ดินจะช่วยเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิต กลับกลายเป็นการสร้างเงื่อนไขให้เกิดการทำลายพื้นที่ป่ามากขึ้น เพราะเกษตรกรไม่ได้รับความสนับสนุนให้สามารถต่อรองกับระบบตลาดที่เขาเปรียบเกษตรกรได้ เกษตรกรจึงขาดแรงจูงใจที่จะพัฒนาประโยชน์สูงสุดจากที่ดิน และไม่ได้รับประโยชน์จากความมั่นคงในการถือครอง นอกจากนี้ ราคาที่ดินในชนบทที่สูงขึ้นตามความต้องการใช้ที่ดินของภาคเมือง ยิ่งกลายเป็นแรงจูงใจที่ทำให้เกษตรกรต้องการขายที่ดินในท้องถิ่น ซึ่งนำไปสู่ความขัดแย้งภายในชุมชนระหว่างเครือญาติที่เคยใช้ที่ดินร่วมกัน การปฏิรูปที่ดินจึงกลายเป็นเงื่อนไขที่สร้างความขัดแย้งและความไม่เป็นธรรมในชุมชนท้องถิ่นมากขึ้น (อานันท์ 2532) นอกจากนี้ นโยบายดังกล่าวยังทำให้ชุมชนไม่สามารถควบคุมการใช้ที่ดินในหมู่บ้านได้อีกต่อไป และเปิดช่องให้คนภายนอกมีสิทธิเข้าถึงตลาดที่ดินในท้องถิ่นได้มากขึ้น

การศึกษาวิจัยภาคสนามอีกหลายชิ้น ยังแสดงให้เห็นว่า การจำกัดการใช้ที่ดินของชุมชนบนพื้นที่สูง ทำให้ระบบการทำไร่หมุนเวียนซึ่งเป็นระบบการเกษตรกรรมบนพื้นที่สูง กลายเป็นสิ่งขัดต่อกฎหมายและกระทำมิได้ นอกจากนี้ นโยบายพัฒนาระบบตลาดบนพื้นที่สูง ยังทำให้เกษตรกรถูกดึงเข้าสู่ระบบตลาดทุนอย่างเข้มข้น ซึ่งนำไปสู่การสูญเสียที่ดินในหมู่ชาวเขามากขึ้น และทำให้ชุมชนบนพื้นที่สูงสูญเสียอำนาจในการควบคุมทรัพยากร (อานันท์ 2541)

งานศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตที่ชุมชนใช้ในการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นอย่างชัดเจนปรากฏครั้งแรกงานศึกษาเรื่อง “ป่าไม้สัมพันธ์กับการพัฒนาชนบท” ของฉลาดชาย รมิตานนท์ (2528) ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ความเปลี่ยนแปลงของปัญหาป่าไม้เกิดจากปัจจัยทางด้านสังคม ยิ่งกว่าปัจจัยทางด้านกายภาพ หรือความเปลี่ยนแปลงในระบบนิเวศที่ตั้งที่เชื่อกัน การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างป่าไม้กับสังคมชี้ให้เห็นศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่น และยังแสดงให้เห็นว่าการรวมศูนย์การจัดการทรัพยากรของรัฐ เป็นเงื่อนไขที่ทำลายศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากรของท้องถิ่นอีกด้วย

งานศึกษาภาคสนามที่ช่วยให้เข้าใจความคิดของชุมชนในการจัดการทรัพยากรได้อย่างชัดเจนมากขึ้นในเวลาต่อมา ได้แก่ การศึกษาเรื่อง “วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า” (เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง 2535) ซึ่งช่วยให้เข้าใจว่า การขยายตัวของรัฐเข้าไปควบคุมป่า พร้อมกับการพัฒนาระบบเศรษฐกิจเชิงพาณิชย์อย่างรวดเร็ว มีส่วนสำคัญที่ทำให้พื้นที่ป่าลดลง และสร้างความขัดแย้งระหว่างรัฐกับท้องถิ่น ทว่าภายใต้ความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งกับรัฐนั่นเอง ที่ชาวบ้านที่สูญเสียอำนาจในการจัดการทรัพยากร ค่อยๆ ปรับปรุงความหมายของ “สิทธิชุมชน” (Community

Rights) จากหลักจารีตประเพณีให้กลายเป็นกฎเกณฑ์ในการจัดการป่าของชุมชนอย่างเป็นทางการ งานศึกษาชิ้นนี้ ยังช่วยให้เข้าใจว่า “สิทธิ” นั้น เป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นจากความเข้าใจของชาวบ้านเอง ภายใต้ความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งกับรัฐ สิทธิมิได้เป็นความหมายตายตัวและผูกติดกับเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมดังคำอธิบายของนักมานุษยวิทยาแนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรมอีกด้วย ส่วนงานศึกษาเรื่อง “ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา” (เสนห์ และยศ (บก.)2536) ช่วยสร้างความเข้าใจถึงกระบวนการที่ชุมชนใช้ในการปรับแนวคิดในการจัดการทรัพยากร จากหลักจารีตประเพณีให้กลายเป็นกฎเกณฑ์เชิงสัญลักษณ์อักษร

งานศึกษาจำนวนมากที่เกิดขึ้นในทศวรรษที่ 2530 ซึ่งศึกษาความหมายของ “สิทธิ” จากแนวทฤษฎีวิเคราะห์ (Discourse Analysis) นับว่ามีส่วนช่วยอธิบายความสลับซับซ้อนในกระบวนการปรับตัวของแนวคิดด้วย “สิทธิ” ภายใต้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เปลี่ยนแปลงไปได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้น

สำหรับปัจจัยที่สอง ที่ทำให้เกิดการปรับตัวของวิถีคิดสิ่งแวดล้อมนิยมแนวสังคมนิยมแนวนิเวศนั้น เกิดจากการปรับยุทธศาสตร์ในการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชนจำนวนหนึ่ง²² จากเดิมที่เน้นแก้ปัญหาความยากจน มาเน้นการเสริมสร้างศักยภาพของชุมชนเพื่อต่อรองกับการพัฒนาของรัฐ ทำให้เกิดกลุ่มและเครือข่ายการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและการพัฒนาจำนวนมาก และทำให้เกิดการสร้างคำอธิบายที่แสดงให้เห็นว่า ชุมชนมีความร่วมมือที่เข้มแข็ง มิได้มีลักษณะต่างคนต่างอยู่และล้ำหลัง ดังที่รัฐได้สร้างภาพชุมชนให้ “ใจ จน เจ็บ” ซึ่งสะท้อนความอ่อนแอ ไร้ศักยภาพ เพื่อให้ชุมชนตกอยู่ภายใต้วาทกรรมการพัฒนาของรัฐ²³ (จามะรี เชียงทอง 2541)

²² บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนในขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนในระดับรากหญ้านั้น มีความเปลี่ยนแปลงในเชิงเนื้อหาสาระตลอดเวลา ในบางสถานการณ์ องค์กรฯ แห่งหนึ่งได้สนับสนุนแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมแบบหนึ่ง แต่ในอีกสถานการณ์หนึ่งกลับให้การสนับสนุนแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมอีกแบบหนึ่ง บางครั้งยังพบว่ามีการสนับสนุนแนวคิดที่เป็นคู่ขัดแย้งกันเองอีกด้วย งานศึกษานี้จึงมิได้มุ่งตัดสินว่าองค์กรใด สังเกตแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมแบบใดแบบตายตัว แต่หยิบยกองค์กรบางแห่งขึ้นมาเป็นตัวอย่างเป็นการวิเคราะห์ เพื่อชี้ให้เห็นถึงลักษณะทางอุดมการณ์ที่มีผลต่อปฏิบัติการด้านสิ่งแวดล้อมในช่วงเวลาหนึ่งเท่านั้น

²³ เป็นอิทธิพลจากคำอธิบายสังคมของนักวิชาการจากมหาวิทยาลัยคอร์เนล ภายใต้โครงการ Cornell Village Project นำโดย Lauriston Sharp ซึ่งได้เข้ามาปักหลักทำวิจัยที่บางซัน ในปีพ.ศ. 2493 ภายใต้การสนับสนุนเงินทุนจำนวนมากจากรัฐบาลสหรัฐอเมริกา ซึ่งต้องการทำความเข้าใจสังคมไทย เพื่อประโยชน์ในการดำเนินยุทธศาสตร์ป้องกันภัยคุกคามจากลัทธิคอมมิวนิสต์ในอินโดจีน (สุเทพ สุนทรภาศ์ช 2540)

บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนที่เข้ามาเสริมพลังให้แก่ชุมชนท้องถิ่น ในการต่อรองกับรัฐเพื่อมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร ทำให้เกิดข้อเรียกร้องในเรื่อง “สิทธิการรับรู้ข่าวสาร” เกี่ยวกับโครงการพัฒนาต่างๆ ที่กระทบต่อสาธารณะ และ “สิทธิการมีส่วนร่วม” ในโครงการพัฒนาของรัฐ องค์กรเหล่านี้ยังมีส่วนในการเชื่อมโยงขบวนการเคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อมในระดับรากหญ้า -เข้ากับขบวนการเคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อมในระดับสากล ทั้งในด้านเงินทุนและข้อมูลข่าวสาร ทำให้สิ่งแวดล้อมนิยมที่แสดงออกโดยขบวนการเคลื่อนไหวในระดับรากหญ้าปรากฏสู่สาธารณะมากขึ้น (Quigley 1996) เช่น การคัดค้านสัมปทานป่าไม้ของรัฐโดยชาวบ้าน ซึ่งเห็นว่าการจัดการป่าอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ของรัฐนำความล้มเหลวมาสู่ธรรมชาติและชุมชนท้องถิ่นในภาคเหนือ ได้ปรากฏในสื่อมวลชนอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่หลังเหตุการณ์ 14 ตุลาฯ เป็นต้นมา และปรากฏอย่างเด่นชัดในช่วงกลางทศวรรษที่ 2530 หรือในยุครัฐบาลชาติชาย ชุณหะวัณ ซึ่งมีการปะทะระหว่างชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่ป่าไม้บ่อยครั้ง (ประภาส ปิ่นตบแต่ง 2541:35-217) และเป็นช่วงเวลาเดียวกับที่รัฐได้ประกาศขยายแนวเขตป่าอนุรักษ์เพิ่มเติม จากเดิมที่มีป่าอนุรักษ์ร้อยละ 15 และป่าเศรษฐกิจร้อยละ 25 มาสู่การประกาศขยายพื้นที่ป่าอนุรักษ์เพิ่มเป็นร้อยละ 25 และป่าเศรษฐกิจเหลือเพียงร้อยละ 15 ซึ่งนับเป็นครั้งแรกที่มีการประกาศพื้นที่ป่าอนุรักษ์ เกินกว่าพื้นที่ป่าที่เหลืออยู่จริง (ภาควิชาการจัดการป่าไม้ 2529) ซึ่งได้กลายเป็นเหตุผลที่ทำให้รัฐขยายแนวเขตป่าอนุรักษ์ โดยขีดวงในแผนที่และไม่มีการสำรวจพื้นที่จริง ทำให้แนวเขตป่าอนุรักษ์ของรัฐซ้อนทับลงบนพื้นที่ป่าซึ่งมีคนอยู่อาศัยและทำกินจำนวนมากแล้ว ดังนั้นเมื่อรัฐมีนโยบายที่จะอพยพคนออกจากป่าอนุรักษ์ที่มีการประกาศเพิ่ม จึงสร้างความขัดแย้งอย่างระหว่างเจ้าหน้าที่ป่าไม้กับประชาชนในเขตป่าอย่างกว้างขวาง (Anan 1998)

การประกาศพื้นที่ป่าเศรษฐกิจสร้างความขัดแย้งที่รุนแรงไม่แพ้กัน เนื่องจากรัฐได้ส่งเสริมให้บริษัทเอกชนเช่าพื้นที่ซึ่งรัฐอ้างว่าเป็น “ป่าเสื่อมโทรม” เพื่อปลูกยูคาลิปตัสป้อนอุตสาหกรรมผลิตเยื่อกระดาษ แต่พื้นที่ป่าซึ่งกำหนดให้เป็นพื้นที่ปลูกป่าเศรษฐกิจ กลับซ้อนทับลงบนพื้นที่ซึ่งมีผู้คนตั้งถิ่นฐานและทำกินอยู่ก่อนแล้ว หรือไม่ก็เป็นที่สาธารณะและพื้นที่เลี้ยงสัตว์ของชุมชน ทำให้เกิดการปะทะระหว่างฝ่ายที่เกี่ยวข้องขึ้นไป โดยเฉพาะในเขตภาคอีสาน ซึ่งรัฐจัดทำโครงการจัดสรรที่ดินทำกินให้แก่เกษตรกรผู้ยากไร้ (คจก.) ซึ่งเป็นโครงการส่งเสริมให้เอกชนเข้าปลูกยูคาลิปตัสในพื้นที่ป่าซึ่งมีประชาชนอาศัยอยู่ก่อนแล้ว และใช้กลไกของรัฐบีบบังคับให้คนท้องถิ่นอพยพออกจากถิ่นฐานเดิม ได้ถูกต่อต้านจากชุมชนท้องถิ่นและองค์กรพัฒนาเอกชนอย่างกว้างขวาง ด้วยเหตุผลว่าโครงการปลูกป่าเศรษฐกิจทำให้มีการโค่นทำลายป่าธรรมชาติที่มีอยู่เดิม และทำให้เกิดความไม่เป็นธรรมในการใช้ทรัพยากร (อรวรรณ คูหเจริญ 2532)

ปัจจัยที่สาม ที่ส่งผลให้เกิดการปรับตัวของอุดมการณ์สังคมนิยมแนวนิเวศ ได้แก่การปรับหลักปรัชญาพุทธศาสนา²⁴ มาสนับสนุนขบวนการเคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อม เพื่อแสวงหา “การพัฒนาทางเลือก”²⁵ ซึ่งเป็นวาทกรรมตอบโต้ (Counter-discourses) วาทกรรม “การพัฒนา” ของรัฐ ที่มุ่งอธิบายว่าชาวบ้านอ่อนแอและไร้ศักยภาพ

หลวงพ่อนานและหลวงพ่อดำเขียน เป็นตัวอย่างของพระสงฆ์ที่ใช้หลักพุทธศาสนามาสนับสนุนการพัฒนาทางเลือก บนหลักการที่เน้นการอยู่ร่วมกันอย่างสมดุระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และการสร้างความเป็นธรรมทางสังคม กระบวนการพัฒนาดังกล่าวจึงเป็นการปรับความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับชนบทในการควบคุมทรัพยากร พระประจักษ์ คุตจิตโต ซึ่งคัดค้านโครงการปลูกป่ายูคาลิปตัสในป่าดงใหญ่จังหวัดบุรีรัมย์ ได้อ้างปรัชญาพุทธศาสนาเพื่อนิยาม “การอนุรักษ์ธรรมชาติ” ที่มีนัยตอบโต้ “การอนุรักษ์ธรรมชาติ” ของรัฐและคนชั้นกลาง ซึ่งส่งเสริมลัทธิบริโภคนิยม ให้ความสำคัญกับการแสวงประโยชน์เชิงพาณิชย์จากธรรมชาติ แต่ละเลยสิทธิตามประเพณีของชุมชน และมีได้คำนึงถึงความเป็นธรรมในสังคม (Taylor 1997)

นอกจากนี้ องค์กรพัฒนาเอกชนบางแห่ง เช่น มูลนิธิโกมลคีมทองและกลุ่มเสมสิกขาลัย ซึ่งมีสุลักษณ์ ศิวลักษณ์ เป็นผู้มืบทบาทนำ ได้นำปรัชญาพุทธศาสนาไปเชื่อมโยงกับแนวคิด “ธรรมชาตินิยม” ในสังคมตะวันตก ผ่านทางหนังสือที่มูลนิธิโกมลคีมทองพิมพ์เผยแพร่สู่สังคมจำนวนมาก²⁶ และผ่านทางการจัดกิจกรรมร่วมกันระหว่างนักอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมกลุ่มนิเวศวิทยาแนวลึก (Deep Ecology) ในตะวันตกกับชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่นและนักกิจกรรมในสังคมไทย

²⁴ พระสงฆ์ที่ตีความหลักการทางพุทธศาสนาให้เอื้อต่อการปรับโครงสร้างสังคมมากขึ้นได้แก่ พระพุทธทาส ซึ่งได้เสนอแนวทางการดำรงชีวิตอย่างถูกต้องบนหลักการ 3 ข้อ ได้แก่ หนึ่ง การอยู่ร่วมกันอย่างพึงพาระหว่างสังคมโลกและธรรมชาติ สอง การสร้างความเป็นธรรมในสังคม สาม การอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน แนวคิดของท่านได้ส่งอิทธิพลต่อพระสงฆ์นักพัฒนาจำนวนมาก และได้ถูกนำไปอ้างอิงเพื่อเรียกร้องให้การพัฒนาคำนึงถึงมิติทางด้านสิ่งแวดล้อมและความเป็นธรรมมากขึ้น (Taylor 1997)

²⁵ การสร้างวาทกรรมตอบโต้วาทกรรมการพัฒนาของรัฐนั้น บางความเห็นเชื่อว่า เป็นการสร้างขึ้นขององค์กรพัฒนาเอกชนและปัญญาชน (ยุคติ มุกดาวิจิตร 2538) แต่บางความเห็นเชื่อว่า เป็นการสร้างร่วมกันระหว่างชาวบ้านและองค์กรพัฒนาเอกชน (อริยา เสวงตามร์ 2542) ในบรรดากระแสความคิดที่มุ่งแสวงหาทางเลือกในการพัฒนา ทั้งในแนวที่เน้นการแสวงหาคักยภาพชุมชนที่มีอยู่ในการจัดองค์กรสถาบัน การแสวงหาคักยภาพในความขัดแย้งและการแสวงหาคักยภาพชุมชนที่มีอยู่ในวัฒนธรรมชุมชนนั้น แนวที่ได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางได้แก่แนววัฒนธรรมชุมชน ซึ่งเป็นการแสวงหาแนวทางการพัฒนาใหม่บนพื้นฐานของชุมชนดั้งเดิมเพื่อหลีกเลี่ยงและต่อสู้กับกระแสวัฒนธรรมที่กำลังครอบงำชุมชนอยู่ (จาณะวี 2541:13)

²⁶ หนังสือที่พิมพ์โดยมูลนิธิโกมลคีมทอง และมุ่งชี้ให้เห็นความสัมพันธ์อย่างแยกไม่ออกระหว่างโลกของมนุษย์กับโลกธรรมชาติ ซึ่งนำไปสู่การปรับความเข้าใจสิ่งแวดล้อมนิยมแนวใหม่ในหมู่นักชนชั้นกลาง เช่น เต้าแห่ง

แม้ปรัชญาพุทธศาสนาจะมีความคล้ายคลึงกับปรัชญาพื้นฐานของแนวคิด “นิเวศวิทยาแนวลึก” บางประการ เช่น การเน้นอธิบายความสัมพันธ์ที่กลมกลืนระหว่างโลกมนุษย์กับโลกธรรมชาติ ในลักษณะที่เป็นองค์รวมซึ่งต้องอิงอาศัยซึ่งกันและกัน การมองโลกเป็นภาพสะท้อนของกระแสความเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่อง การอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับมนุษย์ในลักษณะที่ส่งอิทธิพลถึงกัน และการต่อต้านลัทธิบริโภคนิยม (พระธรรมปิฎก 2541) ดังที่แนวคิดธรรมชาตินิยมในตะวันตกอธิบายความเปลี่ยนแปลงด้วยระบบไหลเวียนของพลังงาน และพุทธปรัชญาอธิบายความเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งที่อิงอาศัยกันด้วยหลักอนิจจังและกฎแห่งกรรม ทำให้แนวคิดทั้งสองมีข้อสรุปต่อหน้าที่ของมนุษย์ต่อปัญหาสิ่งแวดล้อมคล้ายคลึงกัน กล่าวคือมนุษย์ต้องใช้ชีวิตอย่างกลมกลืนกับธรรมชาติ และมนุษย์ต้องรับผิดชอบต่อการกระทำต่อธรรมชาติ (เนื่องน้อย บุญเนตร 2537:186-187) แต่หลักพุทธปรัชญาก็แตกต่างจากแนวคิดธรรมชาตินิยมในตะวันตกบางประการ เนื่องจากพุทธปรัชญามีได้เน้นถึงโครงสร้างเศรษฐกิจการเมือง อันเป็นเงื่อนไขที่ทำให้คนบางกลุ่มได้ประโยชน์จากธรรมชาติได้มากกว่าคนกลุ่มอื่น นอกจากนี้ พุทธปรัชญา ยังไม่ได้กล่าวถึงบทบาทของมนุษย์ในการพิทักษ์ “สิทธิของธรรมชาติ” อย่างชัดเจน ดังที่แนวคิดธรรมชาตินิยมในตะวันตกมุ่งเน้น

การรื้อฟื้นพุทธปรัชญามาอธิบายความเปลี่ยนแปลงด้านสิ่งแวดล้อม มีส่วนสำคัญในการผลิตซ้ำอุดมการณ์ธรรมชาตินิยมสู่คนชั้นกลาง และเชื่อมโยงคนชั้นกลางจำนวนหนึ่งเข้ากับขบวนการเคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อมในระดับโลก อย่างไรก็ตาม การตีความปรัชญาพุทธศาสนาใหม่ในบางกรณี เพื่อตอบโต้แนวคิดในการพัฒนาของรัฐที่มุ่งสนับสนุนทุนนิยมและบริโภคนิยมก็ช่วยโน้มน้าวคนชั้นกลางบางกลุ่มให้หันมาใส่ใจขบวนการเคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อมของชุมชนท้องถิ่นมากขึ้น

จากเงื่อนไขทั้งด้านวิชาการ การพัฒนา และการปรับหลักคำอธิบายพุทธศาสนาใหม่ดังกล่าว เอื้อให้การก่อรูปของอุดมการณ์สังคมนิยมเชิงนิเวศ ซึ่งผสมผสานหลักจารีตประเพณี แนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม และนิเวศวิทยาการเมืองเข้าด้วยกัน กลายเป็นอุดมการณ์ต่อต้านอุดมการณ์เทคโนโลยีนิยมและธรรมชาตินิยมซึ่งเป็นอุดมการณ์กระแสหลักอย่างชัดเจน ชุมชนท้องถิ่น ชาวบ้าน นักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชน พระสงฆ์ ตลอดจนปัญญาชนและคนชั้นกลางจำนวน

พิสิทธ์ จุดเปลี่ยนแห่งทศวรรษ พิวเจอร์ซ็อค คลื่นลูกที่สาม ปฏิวัติยุคสมัยด้วยฟางเส้นเดียว นิเวศรัฐ : นวนิยายที่เล่นอสังคัมใหม่ที่เป็นไปได้ในปี 1999 วอลเดน แลขอบฟ้าเขียว โอบกอด : บทเรียนและแรงบันดาลใจในการพิทักษ์ป่าของขบวนการชิปโก้ อนาคตอันเก่าแก่ การเมืองสีเขียว เป็นต้น

หนึ่ง ได้รับเอาสังคมนิยมเชิงนิเวศมาใช้เป็นแนวคิดพื้นฐานในการเคลื่อนไหว เพื่อเรียกร้องให้มีการจัดตั้งป่าชุมชนในช่วงทศวรรษที่ 2530

พัฒนาการในการนิยาม “ป่าชุมชน” แสดงถึงระบบความรู้ ระบบคุณค่า และกฎเกณฑ์ ความเชื่อที่ชุมชนท้องถิ่นใช้ในการจัดความสัมพันธ์ทางสังคม เพื่อควบคุมและจัดสรรทรัพยากรของส่วนรวม ซึ่งมีมาก่อนที่รัฐจะนำเอาแนวคิดการจัดการป่าอย่างเป็นวิทยาศาสตร์เข้ามาใช้ในท้องถิ่น อุดมการณ์ป่าชุมชนซึ่งวางอยู่บนหลักการพื้นฐานว่า ป่าเป็นสมบัติของส่วนรวม (Communal Property) ซึ่งคนในชุมชนมีสิทธิตามธรรมชาติ ที่จะใช้แรงงานของตนหาเลี้ยงชีพจากป่าเพื่อความอยู่รอดตามอัตภาพ ซึ่งชุมชนที่ใช้ประโยชน์จากป่าร่วมกันสามารถวางเงื่อนไขในการใช้ป่าและรักษาป่าตามความเหมาะสม เพื่อให้ป่ายังคงอุดมสมบูรณ์อยู่ต่อไป และสามารถตอบสนองความต้องการของชุมชนได้อย่างเป็นธรรม

ในสังคมล้านนา ความคิดเกี่ยวกับป่าชุมชนสะท้อนอยู่ในแนวคิดว่าด้วยเรื่อง “ของหน้าหมู” ซึ่งแสดงถึงกระบวนการจัดจำแนกพื้นที่ป่าชุมชน ตามหลักจารีตประเพณีเป็น 3 ประเภท ได้แก่ ป่าต้นน้ำ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “ป่าขุนห้วย” “ป่าน้ำจ๋า” และ “ป่าน้ำซิบ” ซึ่งหมายถึง พื้นที่ป่าดงดิบหรือป่าเบญจพรรณที่เป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร ป่าประเภทนี้ชาวบ้านจะหวงแหนมาก ไม่อนุญาตให้ใช้ประโยชน์ จึงเรียกป่าประเภทนี้ว่าป่าที่มีผีขุนน้ำดูแลรักษาอยู่ ส่วนป่าประเภทที่สอง ได้แก่ ป่าตามประเพณี ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “ป่าตั้งหอมีอารักษ์” “ป่าเห่ว” และ “ป่าที่ตั้งพระธาตุ” ป่าประเภทนี้มีขนาดเล็กกว่าป่าต้นน้ำ ใช้ทำพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับขวัญและกำลังใจในการดำรงชีวิต จึงถือว่าเป็นป่าศักดิ์สิทธิ์ที่ไม่อนุญาตให้ลวงล้ำทำลาย ส่วนป่าประเภทที่สาม ได้แก่ ป่าใช้สอย เป็นป่าใกล้ชุมชนที่มีไว้เพื่อใช้สอยในชีวิตประจำวัน เช่น เป็นที่เลี้ยงสัตว์ เก็บหาอาหาร เก็บหาสมุนไพร และเก็บพืช ป่าประเภทนี้มีสภาพธรรมชาติที่ไม่เหมาะสมสำหรับการเกษตรกรรม ชาวบ้านจะวางกฎเกณฑ์ในการใช้ป่าเพื่อป้องกันไม่ให้ป่าหมดสภาพ โดยใช้เฉพาะส่วนที่ผลิตขึ้นมาได้ใหม่และไม่ใช้ส่วนที่เป็นต้นทุน

การที่รัฐประกาศเขตป่าอนุรักษ์ซ้อนทับลงบนพื้นที่ป่าที่ชุมชนดูแลรักษาอยู่เดิม ส่งผลให้ป่าชุมชนส่วนใหญ่มีสภาพเป็นของหลวงในปัจจุบัน นอกจากนี้ การที่รัฐไม่ยอมรับสิทธิตามจารีตประเพณี ทำให้ชุมชนท้องถิ่นสูญเสียอำนาจในการใช้ป่าตามวิถีทางที่เคยเป็น และสูญเสียสิทธิที่จะหาอยู่หากินตามธรรมชาติ ซึ่งเป็นสิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐานไปด้วย การจัดการป่าอย่างเป็นวิทยาศาสตร์แบบรวมศูนย์ที่รัฐนำมาใช้ จึงสร้างความขัดแย้งระหว่างเจ้าหน้าที่ของรัฐกับชุมชนท้องถิ่นทั่วไป อย่างไรก็ตาม ในท่ามกลางความขัดแย้งกับรัฐ ชุมชนท้องถิ่นภายใต้การสนับสนุนจากนักวิชาการและนักพัฒนาจากภายนอก ได้ร่วมกันปรับหลักจารีตประเพณีเดิมให้กลายเป็นกฎเกณฑ์ที่เป็นทางการมากขึ้น

การประกาศจัดตั้ง “ป่าชุมชน” ไม่เพียงเป็นการระบุถึงสิทธิในการใช้ประโยชน์จากป่าร่วมกันภายในชุมชนเท่านั้น แต่ยังระบุถึงหน้าที่และบทบาทของใคร่คนในชุมชนจะต้องปฏิบัติตาม เพื่อดำรงรักษาความยั่งยืนของป่าชุมชนด้วย การนิยามป่าชุมชนขึ้นมาใหม่ เพื่อรับมือกับนโยบายการพัฒนาของรัฐที่เปลี่ยนแปลงไปในช่วงเวลาต่างๆ ยังแสดงให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนที่สามารถพัฒนาแนวคิดจากหลักจารีตประเพณี มาแก้ปัญหาความขัดแย้งภายในชุมชนและระหว่างชุมชนกับภายนอกในสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปได้เป็นอย่างดี ซึ่งพัฒนาการของป่าชุมชน ไม่เพียงยืนยันถึงอำนาจของชุมชนในการจัดการทรัพยากรที่ยังคงมีอยู่ในปัจจุบันเท่านั้น แต่ยังบ่งชี้การต่อต้านความไม่ชอบธรรมของอำนาจจากภายนอกที่เข้ามามีสิทธิของชุมชนด้วย (อานันท์ และมิ่งสรรพ์ 2538:268-271) เช่นในพื้นที่ป่าบ้านห้วยแก้ว อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ ป่าชุมชนได้ถูกตีความใหม่ในปีพ.ศ. 2530 เพื่อนำมาใช้ตอบโต้กับการให้สัมปทานปลูกป่าของรัฐ ซึ่งรับรองสิทธิเอกชน (Private Property) ของนายทุนนักการเมืองที่เข้ามาตัดฟันพื้นที่ป่าหน้าหมู่บ้าน ซึ่งเป็นสมบัติของส่วนรวม (ปิ่นแก้ว 2542)

งานศึกษาเรื่อง “พลวัตรของความขัดแย้งในการเข้าถึงพื้นที่ป่า” ในเขตอำเภอทุ่งหัวช้าง จังหวัดลำพูน ในปีพ.ศ. 2542 ยังแสดงให้เห็นถึงความซับซ้อนในการนิยามป่าชุมชน เนื่องจากป่าชุมชนถูกให้ความหมายในช่วงเวลาต่างๆ ในหลายลักษณะ เช่น ในระยะแรก ชาวบ้านใช้วาทกรรมป่าชุมชนตอบโต้กลุ่มอิทธิพลท้องถิ่นที่มุ่งขายป่าเป็นสินค้า ในระยะต่อมา วาทกรรมป่าชุมชนถูกใช้ตอบโต้กับวาทกรรมการอนุรักษ์ของรัฐ ซึ่งพยายามทำป่าให้ปลอดคนโดยกีดกันชุมชนออกจากสิทธิในการใช้ป่าตามหลักจารีตประเพณี ในสถานการณ์ปัจจุบัน วาทกรรมป่าชุมชนถูกใช้ตอบโต้กับแนวคิดกรรมสิทธิเอกชน ซึ่งกลุ่มอิทธิพลท้องถิ่นร่วมมือกับอิทธิพลภายนอก นำพื้นที่ป่าของส่วนรวมไปใช้ทำการผลิตในเชิงพาณิชย์ (พฤกษ์ เกาถวิล 2542)

การส่งเสริมการมีส่วนร่วมของสังคม เพื่อจัดการป่าให้ตอบสนองความต้องการจำเป็นของคนในชุมชนท้องถิ่นและสังคมอย่างเป็นธรรมและยั่งยืน เป็นหัวใจของแนวคิดป่าชุมชน และเป็นเงื่อนไขของความสำเร็จในการรักษาป่าของชุมชนท้องถิ่นมาโดยตลอด เนื่องจากการให้ผู้อนุรักษ์ได้รับประโยชน์จากป่าเพื่อการยังชีพตามอัตภาพ นอกจากเป็นการสร้างแรงจูงใจให้คนเป็นคุณค่าของการอนุรักษ์แล้ว ยังเป็นกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ซึ่งช่วยให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถผลิตซ้ำความเป็นชุมชนให้คงอยู่ในสถานการณ์ใหม่ โดยเกิดหน่วยของความร่วมมือที่กว้างกว่าระดับพื้นที่อีกด้วย ฉันทามติของคนในสังคมที่ร่วมกันปกป้องคุ้มครองป่า จึงเป็นหลักประกันในการรักษาความยั่งยืนของป่า ยิ่งกว่าการออกกฎหมายควบคุม ด้วยเหตุนี้ แนวคิดป่าชุมชนซึ่งเน้นการควบคุมป่าโดยสังคม จึงช่วยให้เกิดการจัดการป่าด้วยรูปแบบที่สามารถตรวจสอบและถ่วงดุลอำนาจรัฐได้ ทั้งยังสามารถป้องกันมิให้มีการใช้ทรัพยากรในลักษณะผูกขาด เพื่อตอบสนองประโยชน์เฉพาะ

หน้าของคนส่วนน้อยที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจการเมือง ดังปัญหาที่เกิดขึ้นเสมอในการควบคุมป่า โดยรัฐ แนวคิด “ป่าชุมชน” จึงเป็นแนวคิดที่ประสาน “การอนุรักษ์” และ “สิทธิมนุษยชน” เข้าด้วยกัน (Anan 1997 ยศ 2541)

นับตั้งแต่เริ่มมีการจัดตั้งป่าชุมชนในภาคเหนือราว 140 แห่งในต้นทศวรรษที่ 2530 ภายใน 10 ปีต่อมา มีการประกาศจัดตั้งป่าชุมชนในภาคเหนือเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนถึง 700 แห่ง นอกจากนี้ ในปีพ.ศ. 2535 ยังมีการจัดตั้ง “สมัชชาป่าชุมชนภาคเหนือ” ซึ่งเป็นองค์กรเครือข่ายที่ทำหน้าที่ประสานความเข้มแข็งของชุมชนในการรักษาป่าอีกด้วย ปรากฏการณ์นี้แสดงให้เห็นว่า ชุมชนท้องถิ่นล้านนาได้พยายามมีส่วนร่วมกับนโยบายการอนุรักษ์ของรัฐ และกระแสการพัฒนาที่ยั่งยืนอย่างกระตือรือร้น และยังบ่งชี้ว่า ชุมชนท้องถิ่นมีความมั่นใจว่าคนกับป่าสามารถอยู่ร่วมกันได้ โดยไม่จำเป็นต้องจบลงด้วยความล่มสลายของระบบนิเวศ²⁷ การอนุรักษ์จึงไม่ใช่ความคิดที่ขัดแย้งกับการพัฒนาเสมอไป หากสร้างเงื่อนไขการใช้ประโยชน์จากป่า ให้เคารพในสิทธิการใช้ทรัพยากรของคนในรุ่นหน้าไปพร้อมกัน

อย่างไรก็ตาม การที่รัฐอ้างพระราชบัญญัติป่าไม้พ.ศ. 2484 เพื่อนิยาม “ป่า” ให้หมายถึง “ที่ดินที่ยังมิได้มีบุคคลใดได้มาตามกฎหมาย” และถือว่าที่ดินทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นพื้นที่ป่าหรือที่ดินรกร้างว่างเปล่าเป็นของรัฐ ทำให้รัฐยอมรับสิทธิของรัฐและสิทธิเอกชนซึ่งเป็นสิทธิตามกฎหมายเท่านั้น แต่รัฐกลับไม่ยอมรับสิทธิชุมชน เนื่องจากเป็นสิทธิที่ยังไม่มีการรับรองตามกฎหมาย ในขณะที่ชาวบ้านกลับมองว่า รัฐเป็นเจ้าของที่ดินซึ่งมีสภาพเป็นป่าเท่านั้น ส่วนที่ดินเป็นของกลางที่ทุกคนมีสิทธิจับจองได้ นอกจากนี้ ชาวบ้านยังเห็นว่าพวกเขามีสิทธิเป็นเจ้าของต้นไม้ที่พวกเขามีส่วนในการดูแลรักษาด้วย “สิทธิชุมชน” ในความเข้าใจของชาวบ้าน จึงเป็นการผสมผสาน “สิทธิการใช้” และ “สิทธิตามประเพณี” เข้าด้วยกัน (อานันท์ และมิ่งสรรพ์ 2538) การตีความแนวคิดนี้ด้วย “สิทธิ” และ “การเข้าถึง” พื้นที่ป่าที่แตกต่างกัน ระหว่างรัฐซึ่งยึดหลักสิทธิเชิงเดี่ยว กับชาวบ้านซึ่งยึดหลักสิทธิเชิงซ้อน ได้กลายเป็นเงื่อนไขที่สร้างความขัดแย้งระหว่างเจ้าหน้าที่ป่าไม้กับชาวบ้านในเขตป่ามาโดยตลอด

²⁷ แนวคิดที่เชื่อว่าหากทรัพยากรตกเป็นของส่วนรวม จะทำให้ทรัพยากรกลายเป็นของกลางหรือของสาธารณะ ที่เปิดให้ใครตักตวงประโยชน์ได้อย่างเสรี จนเสี่ยงต่อการเสื่อมสูญของทรัพยากรนั้น ได้รับอิทธิพลมาจากข้อเสนองานของ Garrett Hardin (1968) ในบทความเรื่อง “The Tragedy of the Commons.” ซึ่งถูกโต้แย้งจากนักวิชาการที่ให้ความสนใจกับการศึกษา “การจัดการทรัพยากรส่วนรวม” ว่า เป็นปัญหาการตีความของฮาดินเอง ที่สับสนระหว่างแนวคิดเรื่องการจัดการทรัพยากรสาธารณะกับการจัดการทรัพยากรร่วมกัน เพราะการจัดการทรัพยากรร่วมกัน เป็นรูปแบบการจัดการทรัพยากรประเภทหนึ่งที่มีศักยภาพสูง หากมีการสร้างเงื่อนไขให้เกิดการใช้ทรัพยากรร่วมกันอย่างดีพอ (สุธาวัลย์ เสถียรไทย 2538)

ความขัดแย้งยังบานปลายมากขึ้น เมื่อชุมชนท้องถิ่นไม่มีอำนาจยับยั้งการทำลายป่าชุมชนที่กระทำโดยกลไกรัฐ หรือนายทุนจากภายนอกที่อ้างสิทธิตามกฎหมาย (ชัชวาลย์ ทองดีเลิศ และนันทา เบญจศิริรักษ์ (บก.) 2536) ด้วยแรงกดดันนี้ ชุมชนรักษาป่าจึงร่วมกันเรียกร้องพระราชบัญญัติป่าชุมชนมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2530 แต่ร่างพ.ร.บ.ป่าชุมชนซึ่งมีการยกร่างโดยกลไกรัฐ 4 ฉบับ และโดยประชาชน 1 ฉบับ ก็ยังคงไม่ได้รับการตราเป็นกฎหมายตราจนถึงปัจจุบัน (จักรวารักยุดิธรรม 2543) เนื่องจากยังคงมีความเห็นที่แตกต่างกันในเรื่องแนวคิดเกี่ยวกับป่าชุมชน

แม้ว่าพ.ร.บ.ป่าชุมชน นับเป็นกฎหมายฉบับแรกที่ทำให้การรับรองสิทธิชุมชน²⁸ ซึ่งเป็นการรับรองสิทธิที่มีอยู่เดิมในทางปฏิบัติ ให้กลายเป็นสิทธิที่ชอบธรรมตามกฎหมาย อันจะเป็นการสร้างกฎเกณฑ์ใหม่ในการจัดการทรัพยากร เพื่อให้เกิดการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง แต่การที่รัฐและคนชั้นกลางยังคงยืนยันในแนวทางจัดการป่าแบบรวมศูนย์ ก็ทำให้เกิดการโต้แย้งระหว่างคนกลุ่มต่างๆ ที่สนับสนุนอุดมการณ์สิ่งแวดล้อมนิยมบนฐานคิดเชิงวิทยาศาสตร์ กับสิ่งแวดล้อมนิยมบนฐานคิดเชิงจารีตประเพณีในกรณีนี้อย่างชัดเจน

ในมุมมองของนักวิชาการด้านวนศาสตร์ แห่งมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ซึ่งยึดหลักกฎหมายและหลักการจัดการป่าอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ เป็นข้อพิจารณาหลักในการวางนโยบายการจัดการป่าอย่างยั่งยืน ให้เหตุผลว่าไม่สามารถรับรองป่าชุมชนในฐานะกฎหมายได้ เนื่องจากเห็นว่าการจัดการป่าตามหลักจารีตประเพณีมิใช่ความรู้และไม่มีทฤษฎี จึงไม่อาจพัฒนาให้เป็นสถาบันทางสังคมได้ (เลิศ จันทนภาพ อังโนวิวัฒน์ (บก.) 2536:94) แต่นักวิชาการป่าไม้แห่งศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ซึ่งใช้มุมมองทางนิเวศและสังคมเป็นข้อพิจารณาหลักในการวางนโยบายการจัดการป่าอย่างยั่งยืน กลับเห็นว่าแนวคิดป่าชุมชน นอกจากจะเป็นทฤษฎีใหม่ที่กำลังได้รับความสนใจจากประเทศต่างๆ ทั่วโลกในขณะนี้แล้ว ยังสามารถพัฒนาให้กลายเป็นสถาบัน และเป็นทางเลือกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในสถานการณ์ปัจจุบันได้อย่างดี เนื่องจากสอดคล้องกับบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ถึง 3 มาตราที่ระบุให้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรภายในท้องถิ่น ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการทรัพยากรร่วมกับรัฐ แก่ปัญหาความซ้ำซ้อนและขัดแย้งของกฎหมายป่า

²⁸ คำว่า “สิทธิชุมชน” ที่ถูกอ้างถึงในบริบทของการเคลื่อนไหวเพื่อจัดตั้งป่าชุมชนนั้น หมายถึง “คุณสมบัติที่มี อยู่แล้วในพื้นที่ทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของไทยเรา หากแต่ต้องถูกลบเลือนไปในยุคแห่งการพัฒนา ภายใต้แผนพัฒนาในช่วง 30 ปีที่ผ่านมา.....สิทธิชุมชนจะมุ่งเน้นถึงพันธะหน้าที่รับผิดชอบร่วมกันภายในชุมชน และระหว่างชุมชนที่เกี่ยวข้อง ในการดูแลรักษาทรัพยากรและธรรมชาติแวดล้อม โดยนัยนี้ สิทธิชุมชนจึงเป็นเสมือนเครื่องมือหรือกลไกของความสมดุลต่อกระแสอำนาจและผลประโยชน์ จึงเท่ากับเป็นหลักประกันการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนในที่สุด” (วิวัฒน์ (บก.) 2536:25-36)

ไม่มีที่อยู่เดิม ช่วยให้ชาวบ้านจัดการปัญหาความขัดแย้งภายในชุมชนและระหว่างชุมชนกับภายนอกได้ ป้องกันไม่ให้ผู้มีอำนาจใช้อำนาจทำลายป่าเพื่อประโยชน์เฉพาะตน ควบคุมไม่ให้ชาวบ้านใช้อำนาจในทางที่ผิด ให้ความมั่นใจในสิทธิการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากการรักษาป่าของชุมชน เป็นกฎหมายที่มีผลบังคับใช้ได้จริง เป็นแนวคิดที่สร้างความยั่งยืนทางนิเวศ และสามารถใช้เป็นแนวทางพัฒนาศักยภาพชุมชนได้ (สมศักดิ์ สุวงศ์ และเพิ่มศักดิ์ มกราภิรมย์ 2543)

การใช้หลักกฎหมายและหลักการจัดการป่าเชิงวิทยาศาสตร์มาเป็นข้อพิจารณาในการวางนโยบายเรื่องการจัดการป่าอย่างยั่งยืน จึงทำให้สังคมไม่สามารถมีส่วนร่วมในการจัดการป่าได้ เพราะไม่มีกลไกที่ให้อำนาจกลุ่มต่างๆ ในสังคมสามารถตรวจสอบและถ่วงดุลอำนาจในการจัดการป่าโดยรัฐ ทั้งที่การผูกขาดอำนาจการจัดการป่าไว้ที่กรมป่าไม้เพียงองค์กรเดียว ได้แสดงให้เห็นถึงความล้มเหลวมาโดยตลอด ไม่ว่าจะมีความพยายามในการออกกฎหมายอย่างเข้มงวดและการเพิ่มกำลังเจ้าหน้าที่ควบคุมป่าเพียงใดก็ตาม ดังจะเห็นได้ว่าเพียง 40 ปีของการพัฒนาที่ผ่านมา พื้นที่ป่าได้ลดลงราวร้อยละ 1 ต่อปีอย่างต่อเนื่อง เพราะรัฐยังคงยอมให้หน่วยงานของรัฐและกลุ่มทุนเข้าไปใช้ประโยชน์จากป่าอนุรักษ์ได้ ทั้งที่มีการประกาศปิดป่าไปแล้ว (เสนห์และยศ (บก.) 2536 ชัยอนันต์ สมุทรวณิช และกุสุมา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา 2535 รตยา 2538) นอกจากนี้ ความต้องการใช้ผลผลิตจากป่าของภาคเมืองในด้านต่างๆ ยังเป็นเงื่อนไขที่ทำให้พื้นที่ป่าลดลงอย่างต่อเนื่อง (Hirsch 1987) การผูกขาดอำนาจในการควบคุมป่าไว้ที่กรมป่าไม้ต่อไป โดยไม่มีกลไกที่จะตรวจสอบและถ่วงดุลอำนาจ จึงไม่มีหลักประกันให้แก่ความยั่งยืนของป่าในอนาคต

การจัดการป่าอย่างรวมศูนย์ยังไม่มีประสิทธิภาพ เพราะริดลอนสิทธิในการใช้ป่าของคนส่วนใหญ่ในสังคม ขณะที่สนองตอบความต้องการใช้ป่าของคนส่วนน้อย ซึ่งหมายถึงความไม่เป็นธรรมในการจัดการทรัพยากร การที่กลไกรัฐอ้างประสิทธิภาพที่เหนือกว่าของความรู้เชิงวิทยาศาสตร์ในการจัดการป่า โดยไม่สามารถยืนยันได้ถึงความสำเร็จในการรักษาความยั่งยืนของป่า จึงแสดงให้เห็นว่า การอ้างความเหนือกว่าของการจัดการป่าสมัยใหม่ เป็นเพียงกระบวนการสร้างความชอบธรรมให้แก่การควบคุมป่าโดยรัฐ เพื่อดำรงรักษาอำนาจรัฐในการจัดการป่าให้คงอยู่ต่อไปเท่านั้น

สำหรับการคัดค้านพ.ร.บ.ป่าชุมชนโดยคนชั้นกลางที่มีแนวคิดแบบธรรมชาตินิยม เช่น มูลนิธิธรรมานาด มูลนิธิโลกสีเขียว มูลนิธิสืบ นาคะเสถียร มูลนิธิคุ้มครองสัตว์ป่า ฯลฯ เกิดจากความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนว่า การเรียกร้องสิทธิในการจัดการป่าของชุมชน เป็นการเรียกร้องกรรมสิทธิ์เหนือพื้นที่ป่า จึงทำให้องค์กรเอกชนตัวแทนของคนชั้นกลางเคลื่อนไหวคัดค้านร่างพ.ร.บ.ป่าชุมชนอย่างแข็งขัน ข้อโต้แย้งหลักการป่าชุมชนโดยคนชั้นกลาง สะท้อนถึงข้อจำกัดของวิถีคิดแบบธรรม

ชาตินิยมอย่างชัดเจน ดังปรากฏในบทความเรื่อง “พ.ร.บ.ป่าชุมชนเพื่อการอนุรักษ์ที่ยั่งยืน หลักการที่ต้องสนับสนุน รายละเอียดที่ต้องระวัง” เขียนโดยตัวแทนมูลนิธิโลกสีเขียว ซึ่งใช้ความหลากหลายทางชีวภาพเป็นตัวกำหนดความยั่งยืนในการจัดการป่า แนวคิดที่ให้คุณค่าแก่ธรรมชาติเหนือกว่ามนุษย์นี้ เห็นว่าธรรมชาติที่มีความสมบูรณ์เหลืออยู่น้อยมาก ทั้งยังมีความเปราะบางและไม่สามารถปรับตัวให้ทันกับความเปลี่ยนแปลงได้อย่างมนุษย์ ส่วนมนุษย์มีความสามารถในการทำลายล้างธรรมชาติสูงมาก มนุษย์จึงเป็นต้นเหตุของปัญหาความเสื่อมโทรมของธรรมชาติ ดังนั้นจึงจำเป็นต้องกันมนุษย์ให้ห่างจากธรรมชาติ โดยเฉพาะในป่าอนุรักษ์ที่ระบบนิเวศมีความเปราะบางไม่ควรมีคนอยู่อาศัย ดังนั้นการจัดตั้งป่าชุมชนในเขตป่าอนุรักษ์ จึงเป็นสิ่งที่ยอมรับไม่ได้ (สรณรัชฎ์ กาญจนะวณิช 2539)

แม้ว่าคนชั้นกลางที่มีวิถีคิดแบบชาตินิยมจะมองเห็นคุณค่าของธรรมชาติ และให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์ธรรมชาติเหนือกว่าการแสวงประโยชน์เชิงเศรษฐกิจจากธรรมชาติ แต่การที่แนวคิดนี้ไม่ได้มองความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติตามความเป็นจริง ทำให้มีข้อเสนอแนะเชิงนโยบายที่มีลักษณะเป็นอุดมคติ ซึ่งไม่สามารถปฏิบัติได้จริงหลายประการ ดังนี้

ประการแรก การนำทฤษฎีการปรับตัวมาอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ เป็นการสร้างคำอธิบายโดยเอาสิ่งแวดล้อมเป็นตัวกำหนด²⁹ ซึ่งเป็นวิธีการแสวงหาคำสัมพันธ์ในเชิงเหตุและผลแบบง่าย ๆ สอดคล้องกับคำอธิบายวิทยาศาสตร์แบบเส้นตรง ซึ่งถูกวิพากษ์จากนักวิชาการในยุคต่อมาอย่างกว้างขวางแล้วว่า ไม่สามารถทำความเข้าใจถึงปฏิสัมพันธ์ที่ซับซ้อนระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ได้อย่างสอดคล้องกับความเป็นจริง (ฉลาดชาย 2538ค.)

เนื่องจากระบบนิเวศเองมีความเปลี่ยนแปลงในตัวมันเอง และมนุษย์ยังมีส่วนช่วยสร้างความหลากหลายทางชีวภาพให้แก่ป่าได้ด้วย มิได้มีแต่สร้างผลกระทบด้านลบเพียงอย่างเดียว ดังที่

²⁹ ทฤษฎีสิ่งแวดล้อมเป็นตัวกำหนด มีสมมติฐานว่าสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ มีบทบาทสำคัญในฐานะที่เป็น “ตัวผลักดันพื้นฐาน” ในกิจกรรมด้านต่างๆ ของมนุษย์ แนวคิดนี้ได้รับการวางรากฐานโดยฮิปพอกเรติส (Hippocrates) ในราว 460 ปีก่อนคริสตกาล ผู้เสนอทฤษฎี The Humour Theory หรือ “ของเหลวสี่ประการ” ว่าของเหลวทั้งสี่ในร่างกาย ได้แก่ น้ำเหลือง น้ำดำ เสมหะ และเลือด เป็นเงื่อนไขที่สร้างความแตกต่างในลักษณะทางสรีระและบุคลิกภาพของปัจเจกชน แนวคิดนี้ได้รับการพัฒนาต่อมาโดยเพลโต (Plato) และอริสโตเติล (Aristotle) ผู้นำเอาภูมิอากาศมาอธิบายความแตกต่างในระบบการปกครองของสังคมต่างๆ มองเนสกีเยอร์ (Montesquieu) ก็นำเอาภูมิอากาศมาอธิบายการนับถือศาสนา แม็ลลูว์งส์ตวอร์ชที่เย็ลลิบ นักมานุษยวิทยาและนักภูมิศาสตร์จำนวนหนึ่ง ได้นำเอาเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์มาอธิบายการกระจายตัวของลักษณะทางวัฒนธรรม (Cultural Traits) (ฉลาดชาย 2538ค.)

งานวิจัยภาคสนามพบว่า ชุมชนอนุรักษ์ป่าเปรียบประดุจปราการสำคัญในการปกป้องป่าจากการรุกรานของนายทุน ผู้มีอิทธิพล และขบวนการลักลอบตัดไม้ หากไม่มีชาวบ้านคุ้มครอง ป่าก็อยู่ไม่ได้มาจนถึงปัจจุบันเช่นกัน (ยศ 2539) ทว่าการแยกคนออกจากป่า กลับทำให้ป่าตกอยู่ในสภาพการเป็นทรัพยากรเปิด (Open Access Property) ที่เปิดโอกาสให้กลุ่มอำนาจและพลังทุนสามารถใช้ป่าได้อย่างเสรี โดยไม่มีอำนาจของสังคมคอยตรวจสอบและควบคุม

การใช้นโยบายการอนุรักษ์สมัยใหม่ ซึ่งใช้ระบบนิเวศเป็นเกณฑ์ควบคุมกิจกรรมเหนือพื้นที่ป่า จึงนับเป็นการปิดกั้นการพัฒนาระบบเกษตรกรรมแบบไร่หมุนเวียน³⁰ ซึ่งเท่ากับเป็นการทำลายองค์ความรู้ในการจัดการป่าอย่างยั่งยืนด้วย ทั้งๆ ที่กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ได้ส่งสมองค์ความรู้ในการเก็บรักษาความหลากหลายทางชีวภาพผ่านระบบการทำไร่หมุนเวียน ซึ่งเป็นระบบเกษตรกรรมแบบเคลื่อนย้ายที่ และมีการผลิตอย่างกว้างขวางยาวนานสืบเนื่องกันมาแถบพื้นที่สูงทางภาคเหนือ ซึ่งนับว่าเป็นการสร้าง "ภูมิทัศน์เชิงนิเวศ" ที่ลดความเสี่ยงจากการทำลายของแมลงหรือโรคระบาด (ยศ 2542) และเป็นวิธีการเก็บรักษาสายพันธุ์พืชมีค่าจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่งอย่างมีประสิทธิภาพสูงสุดด้วย (วราลักษณ์ อิทธิพลไอฟาร์ 2541)

เมื่อนโยบายการอนุรักษ์สมัยใหม่ที่มุ่งจำกัดการใช้ที่ดินและห้ามมิให้มีการใช้ไฟเผาไร่ ถูกนำมาผนวกใช้กับนโยบายส่งเสริมเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ในพื้นที่สูง ได้กลายเป็นตัวเร่งให้เกษตรกรใช้ที่ดินที่เหลือน้อยจำกัดอย่างเข้มข้นมากขึ้น ซึ่งนำไปสู่การพึ่งพามุ่ยเคมีและยาฆ่าแมลงมากขึ้น สร้างความไม่มั่นคงแก่วิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น และสร้างความไม่ยั่งยืนแก่สิ่งแวดล้อม อย่างไรก็ตาม ในท่ามกลางแรงกดดันที่เกิดจากนโยบายรัฐและระบบตลาด ชาวบ้านจำนวนหนึ่งกลับพัฒนาระบบไร่หมุนเวียนแบบยั่งยืนขึ้นมาใหม่ โดยประยุกต์หลักการทำไร่หมุนเวียนแบบเดิมกับหลักการใช้ที่ดินร่วมกัน ซึ่งไม่เพียงรักษาความยั่งยืนให้แก่ระบบนิเวศ แต่ยังสร้างความมั่นคงให้แก่การดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนอีกด้วย (เจษฎา โชติกิจภิวาทย 2541)

ประการที่สอง วิธีคิดแบบธรรมชาตินิยมซึ่งพยายามแยก "มนุษย์" ออกจาก "ระบบนิเวศ" และแยก "วัฒนธรรม" ออกจาก "ธรรมชาติ" ซึ่งขัดแย้งกับความเป็นจริง เพราะมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติที่มีอาจแบ่งแยกได้ และวัฒนธรรมอันหลากหลายของมนุษย์ เป็นเงื่อนไขหลักที่กำหนดความยั่งยืนของธรรมชาติยิ่งกว่าปัจจัยอื่นๆ อีกด้วย (Guha 1994 Callicott 1994 Milton 1993 1997 Pepper 1993 1997) วิธีคิดที่มุ่งกีดกันมนุษย์ออกจากธรรมชาติ จึงแสดงถึงอคติที่มีต่อ

³⁰ ระบบการทำไร่หมุนเวียนคือการทำไร่ในระยะเวลาหนึ่ง แล้วทิ้งที่ดินให้ฟื้นตัวระยะหนึ่ง ก่อนจะกลับมาหมุนเวียนใช้ที่ดินเดิมที่ใหม่อีกครั้ง การทิ้งที่ดินไว้ให้คืนสภาพเป็นป่า เป็นวิธีการเก็บรักษาความอุดมสมบูรณ์ของดินเอาไว้ให้นาน ย่อมมีระยะการทิ้งที่ดินนานเท่าใด ย่อมช่วยรักษาความอุดมสมบูรณ์ของที่ดินไว้ได้มากเท่านั้น

ความเป็นมนุษย์ เนื่องจากมนุษย์อยู่คู่กับโลกนี้มาช้านาน และในพื้นที่ป่าทุกประเภทซึ่งได้รับการประกาศเป็นป่าอนุรักษ์ของรัฐล้วนมีชุมชนท้องถิ่นอาศัยอยู่มาก่อน การที่พื้นที่ป่าเหล่านี้ยังคงสภาพป่าอยู่ในปัจจุบัน จึงยืนยันได้ว่าคนกับป่าสามารถอยู่ร่วมกันได้ ประเด็นสำคัญจึงอยู่ที่การสร้างเงื่อนไขให้คนกับป่าสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสร้างสรรค์มากกว่า วิธีคิดแบบธรรมเนียมที่มุ่งนิยามป่าเป็นพื้นที่ทางธรรมชาติบริสุทธิ์ ยังเป็นการใช้ความรู้เชิงวิทยาศาสตร์มาตัดสินคุณค่าของความรู้ในระบบอื่นๆ ซึ่งทำให้เกิดความไม่เป็นธรรมทางสังคมในการใช้ทรัพยากรเพิ่มขึ้น

ประการที่สาม วิธีคิดแบบธรรมเนียมสร้างข้อเสนอนโยบายที่ขัดแย้งกับความเป็นจริง เนื่องจากมีสมมติฐานที่เชื่อว่ามนุษย์เป็นศัตรูของธรรมชาติ ทำให้วิธีคิดนี้มองปฏิบัติการทางสังคมอย่างขาดการจำแนกแยกแยะ ทั้งที่มนุษย์มิได้มีคุณสมบัติเป็น “ผู้สร้างสรรค์” หรือ “ผู้ทำลายธรรมชาติ” มาโดยกำเนิด แต่การเป็นผู้สร้างสรรค์หรือผู้ทำลายธรรมชาติเป็นผลผลิตของเงื่อนไขทางวัตถุที่ถูกสร้างขึ้นในช่วงประวัติศาสตร์หนึ่งๆ ดังนั้นคนในป่าจึงอาจเป็นนักอนุรักษ์ได้หากมีเงื่อนไขทางสังคมจะเอื้อให้เป็นไป อย่างไรก็ตาม แม้ชาวบ้านในเขตป่าจะถูกตีตราว่าเป็นศัตรูของการอนุรักษ์ธรรมชาติมาโดยกำเนิด และแม้ว่าคนเหล่านี้จะเป็นผู้เสียเปรียบจากการพัฒนามาโดยตลอด ทำให้ต้องพึ่งพิงป่าสูงกว่าคนในเมือง แต่คนเหล่านี้กลับพยายามที่จะปรับตัวต่อสู้กับแรงกดดันจากภายนอก เพื่อเก็บรักษาธรรมชาติเอาไว้ให้ลูกหลานต่อไป ดังจะเห็นได้จากความพยายามในการจัดตั้งป่าชุมชน นับว่าเป็นการสร้างเงื่อนไขเชิงบวกที่จะสนับสนุนให้เกิดนักอนุรักษ์มากกว่าผู้ทำลาย

ทว่าวิธีคิดแบบธรรมเนียมที่สร้างข้อเสนอนโยบายว่า ไม่ควรให้มีการจัดตั้งป่าชุมชน ยกเว้นในเขตป่าสงวน และไม่ควรรยอมรับสิทธิของชุมชนในเขตป่าที่มีความสมบูรณ์สูงในทุกกรณี ไม่ว่าจะชุมชนนั้นๆ จะพิสูจน์ตนเองได้ว่ามีศักยภาพหรือไม่ กลับเป็นการลงโทษคนที่ทำประโยชน์ให้แก่ส่วนรวม โดยมีได้ให้ความสำคัญแก่การมีส่วนร่วมทางสังคม และความเป็นธรรมในการจัดการทรัพยากร นอกจากนี้ ยังเป็นการโยนภาระในการอนุรักษ์ป่าให้กับชุมชนเพียงฝ่ายเดียว และเป็นการใช้ระบบอำนาจนิยมมาวางนโยบายที่เป็นสาธารณะอีกด้วย วิธีคิดดังกล่าว ไม่เพียงสนับสนุนการจัดการทรัพยากรแบบรวมศูนย์ ซึ่งส่งเสริมอำนาจของรัฐเหนือคนกลุ่มอื่นๆ ในสังคมเท่านั้น แต่ยังริดลอนสิทธิของคนในสังคม และบั่นทอนอำนาจของประชาชนในการจัดการชีวิตของตนเองและแก้ปัญหาของส่วนรวมอีกด้วย วิธีคิดเช่นนี้จึงขัดแย้งกับหลักการประชาธิปไตย และไม่อาจสร้างความเป็นธรรมทางสังคม ซึ่งเป็นพื้นฐานของความยั่งยืนทั้งทางด้านนิเวศ

4.5 สรุป

การนิยามความหมายให้แก่สิ่งแวดล้อมนิยม เกิดขึ้นในเงื่อนไขที่คนกลุ่มต่างๆ ในสังคมได้รับประโยชน์และผลกระทบจากกระบวนการพัฒนาแตกต่างกัน จึงทำให้เกิดการสร้างมโนทัศน์สิ่งแวดล้อมนิยม ซึ่งเป็นการให้คุณค่าแก่สิ่งแวดล้อม พร้อมไปกับเป็นการกำหนดสิทธิในการจัดการทรัพยากรด้วย การที่คนกลุ่มต่างๆ นิยามความหมายสิ่งแวดล้อมนิยมอย่างหลากหลาย แสดงให้เห็นว่า สิ่งแวดล้อมนิยมเป็นมโนทัศน์ที่มีลักษณะเคลื่อนไหวไม่ตายตัว แต่ความหมายของสิ่งแวดล้อมนิยมจะเปลี่ยนแปลงไปตามความเปลี่ยนแปลงในทางนิเวศ เศรษฐกิจ สังคมการเมืองในช่วงเวลาต่างๆ

การนิยามความหมายสิ่งแวดล้อมนิยม มีความเกี่ยวข้องอย่างมีนัยสำคัญกับความพยายามในการปรับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในการจัดการทรัพยากร ดังที่รัฐได้นิยามธรรมชาติเป็นทรัพยากรหรือทุนทางเศรษฐกิจ และเป็นสมบัติของรัฐ เพื่อผูกขาดการใช้ทรัพยากรในกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจ การที่รัฐมุ่งใช้ทรัพยากรเป็นทุนทางเศรษฐกิจ จึงกระทบต่อสิทธิในการใช้ทรัพยากรของคนในชุมชนท้องถิ่น ซึ่งต้องการใช้ทรัพยากรเพื่อเป้าหมายอื่นๆ ที่แตกต่างออกไป

การแปรธรรมชาติให้กลายเป็นทุนทางเศรษฐกิจ กระทำผ่านกลไกต่างๆ ที่รัฐสร้างขึ้น ทำให้รัฐสามารถใช้องค์ความรู้เชิงวิทยาศาสตร์มาปรับคำอธิบายธรรมชาติ ซึ่งส่งผลกระทบต่อความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ซึ่งวางอยู่บนหลักการทางศาสนาและหลักจารีตประเพณี นอกจากนี้ การที่รัฐอ้างความชอบธรรมของการจัดการธรรมชาติอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ว่ามีประสิทธิภาพเหนือกว่าการจัดการธรรมชาติด้วยระบบความรู้อื่นๆ ยังเป็นการสร้างความชอบธรรมให้แก่การรวมศูนย์การจัดการธรรมชาติโดยรัฐ พร้อมไปกับทำให้รัฐสามารถกีดกันชุมชนท้องถิ่นออกไปจากการมีส่วนร่วมในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ

เมื่อรัฐใช้การนิยามความหมายสิ่งแวดล้อมนิยม มาสนับสนุนกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจของรัฐ ก็ส่งผลให้รัฐสามารถใช้เทคโนโลยีดังกล่าวผลประโยชน์จากธรรมชาติอย่างไม่มีเงื่อนไข แนวคิดของรัฐที่อ้างว่า เทคโนโลยีคือสิ่งที่จะทำให้เกิดการใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพ ตลอดจนป้องกันและแก้ไขผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมได้อย่างดี ทำให้อุดมการณ์ “เทคโนโลยีนิยม” กลายเป็นอุดมการณ์กระแสหลักในการพัฒนาประเทศ

กลุ่มต่างๆ ในสังคม ได้แก่ กลุ่มธุรกิจเอกชน คนชั้นกลางในเมืองที่ได้รับประโยชน์จากกระบวนการพัฒนาของรัฐล้วนสนับสนุนแนวคิดเทคโนโลยีนิยม ในขณะที่คนชั้นกลางซึ่งได้รับอิทธิพลความคิดจากกระแสการอนุรักษ์ธรรมชาติในตะวันตก ยอมรับอุดมการณ์ “ธรรมชาตินิยม” ซึ่งเชื่อว่าระบบธรรมชาติเป็นระบบอิสระที่แยกส่วนจากสังคมการเมือง จึงทำให้เกิดคำอธิบายธรรมชาติในเชิงวิทยาศาสตร์อีกรูปแบบหนึ่ง

ส่วนชุมชนท้องถิ่นซึ่งได้รับผลกระทบกระบวนการพัฒนา ได้ร่วมกับองค์กรเอกชน นักวิชาการ และคนชั้นกลางบางส่วน ปรับหลักสูตรที่ประเพณีที่มีอยู่เดิม ผสมผสานกับแนวคิดนิเวศวัฒนธรรมและนิเวศวิทยาการเมือง สร้างอุดมการณ์สังคมนิยมแนว “สังคมนิยมเชิงนิเวศ” ซึ่งต้องการให้กระบวนการพัฒนา คำนึงถึงมิติทางด้านความยั่งยืนทางนิเวศ ควบคู่กับความเป็นธรรมทางสังคมในการใช้ทรัพยากร

การปะทะประสานระหว่างอุดมการณ์สิ่งแวดล้อมนิยมทั้งสามแบบในระยะเวลาต่างๆ ได้ส่งผลให้เกิดการปรับตัวทางอุดมการณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การรับเอาแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมจากประเทศตะวันตกสู่สังคมไทย ได้ส่งผลให้อุดมการณ์สิ่งแวดล้อมนิยมแบบต่างๆ มีการปรับตัวอย่างชัดเจน โดยทุกกลุ่มต่างก็อ้างถึง “ความยั่งยืน” ของสิ่งแวดล้อม เป็นเงื่อนไขในการต่อรองเพื่อปรับโครงสร้างการควบคุมทรัพยากร ในขณะที่กลุ่มอุดมการณ์เทคโนโลยีนิยมและธรรมชาตินิยม ต้องการแค่เพียงปฏิรูปโครงสร้างการจัดการทรัพยากรแบบเดิม เพื่อทำให้เกิดประสิทธิภาพในการใช้ทรัพยากรมากขึ้น กลุ่มที่สนับสนุนอุดมการณ์สังคมนิยมแนวนิเวศ กลับเรียกร้องการปรับเปลี่ยนโครงสร้างการจัดการทรัพยากรอย่างถอนราก เพื่อแสวงหากฎเกณฑ์ใหม่ๆ ในการจัดการทรัพยากร ให้ตอบสนองต่อความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อม และความต้องการใช้ทรัพยากรของคนในสังคมอย่างเป็นธรรม

การปะทะระหว่างอุดมการณ์ธรรมชาตินิยมกับสังคมนิยมเชิงนิเวศ ในการโต้แย้งเรื่องการจัดการป่าอย่างยั่งยืน แสดงให้เห็นว่า แม้คนชั้นกลางบางส่วนจะมีความเห็นที่แตกต่างจากแนวคิดแบบเทคโนโลยีนิยม ตรงที่ต้องการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม แต่วิถีคิดแบบธรรมชาตินิยมของคนชั้นกลางก็ยังคงไม่แตกต่างจากวิถีคิดแบบเทคโนโลยีนิยม เนื่องจากยอมรับการใช้ทรัพยากรเพื่อเป้าหมายเชิงเศรษฐกิจ และยอมรับการใช้กลไกรัฐและกลไกตลาดเป็นเครื่องมือในการจัดการทรัพยากร ในขณะที่ปฏิเสธกลไกอื่นๆ ที่มีอยู่ในท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ไม่เห็นว่าการมีส่วนร่วมสามารถเป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรได้ แนวคิดธรรมชาตินิยมจึงสนับสนุนความชอบธรรมของโครงสร้างการจัดการทรัพยากรแบบรวมศูนย์ ซึ่งคงไว้ซึ่งความไม่เท่าเทียมในการเข้าถึงทรัพยากรต่อไป

ขณะที่คนชั้นกลางอีกบางส่วนได้เข้าร่วมกับชุมชนท้องถิ่น เรียกร้องการพัฒนาที่ตั้งอยู่บนความเป็นธรรมในการใช้ทรัพยากร จึงต้องการเห็นการกระจายอำนาจในการจัดการทรัพยากร และส่งเสริมการมีส่วนร่วมของภาคประชาชน ให้เป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรแบบใหม่ ควบคู่ไปกับการยอมรับองค์ความรู้และหลักการจัดการทรัพยากรแบบอื่นๆ ซึ่งจะทำให้เกิดการจัดการเชิงซ้อน ที่ตอบสนองความต้องการของคนทุกกลุ่มในสังคมได้อย่างเป็นธรรมมากขึ้น